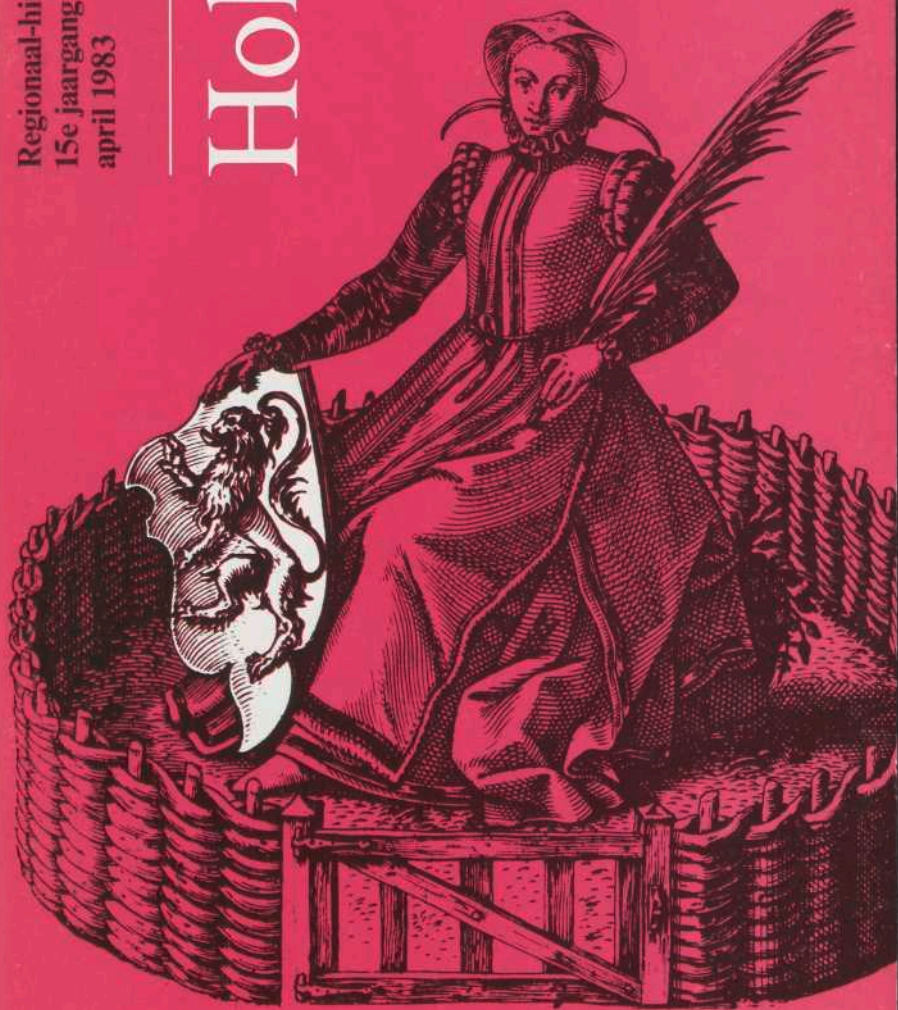

Regionaal-historisch tijdschrift
15e jaargang | nummer 2
april 1983

Holland

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* en de *Hollandse Studiën* worden kosteloos aan de leden toegezonden.

Redactie

R. F. Claassen, R. Huybrecht, Th. M. Koornwinder-Wijntjes, D. J. Noordam, E. N. Palmboom, M. S. Polak, T. N. Schelhaas, B. C. Sliggers, H. Suurmond-van Leeuwen, W. M. Zappey.

Vaste medewerkers

J. Alleblas (bibliografie), P. J. Woltering (archeologie), W. M. van der Mast (musea).

Kopij (getypt) voor *Holland* en *Hollandse Studiën* alsmede te bespreken publikaties te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, mevr. H. Suurmond-van Leeuwen, Plantsoen 75, 2311 KK Leiden, telefoon 071-12 37 66.

Opgave van publikaties op het gebied van de geschiedenis van Holland, die door hun wijze van uitgave gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen, gaarne aan de vaste medewerker voor de bibliografie, J. Alleblas, Gemeentearchief Dordrecht, Postbus 742, 3300 AS Dordrecht, telefoon 078-14 11 88.

Opgave van mededelingen bestemd voor de rubriek Kort nieuws, gaarne aan mr. R. Huybrecht, Algemeen Rijksarchief, postbus 90520, 2509 LM 's-Gravenhage, telefoon 070-81 43 81.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: Mevrouw M. B. Lohmann-de Roever, p/a Gemeentelijke Archiefdienst, Amsteldijk 67, 1074 HZ Amsterdam, telefoon 020-76 31 31.

Ledenadministratie: Mevrouw M. Timmers, Kantelenweg 5, 3233 RA Oostvoorne, telefoon 01815-4188.

Contributie: f 45 per jaar voor gewone leden (personen), f 50 per jaar voor buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Oostvoorne. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*, evenwel niet de reeds verschenen delen van de *Hollandse Studiën*.

Losse nummers: f 7,50, dubbele nummers f 15, vermeerderd met f 2,50 administratiekosten voor een enkel nummer, f 5 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publikaties te 's-Gravenhage, onder vermelding van het gewenste.

Apparaat: nummers van het Apparaat kunnen op dezelfde wijze besteld worden als losse nummers van *Holland*. Gegevens over het Apparaat zijn te vinden in de catalogus, die ieder jaar aan de leden wordt toegestuurd.

Bengaert Say, een 15de eeuws ambtenaar

R. I. A. Nip

Eén van de vernieuwingen die Philips de Goede, hertog van Bourgondië, invoerde, toen hij de alleenheerschappij over Holland en Zeeland had verworven (1433), was de instelling van het ambt van procureur-generaal in deze graafschappen. De eerste die deze functie vervulde was Bengaert Say Jansz., een opmerkelijk man, wiens naam vooral bekend is gebleven door zijn conflict met de president van de Raad van Holland mr. Gooswijn de Wilde, voor wie deze kwestie een bijzonder ongelukkige afloop had (1449). Behalve procureur-generaal was Bengaert Say lange tijd kastelein en dijkgraaf van Medemblik. Daarnaast bekleedde hij verschillende schout- en baljuwambten. Het is de moeite waard eens aandacht te wijden aan het veelbewogen leven van deze landsheerlijke beambte¹.

Afkomst en familie

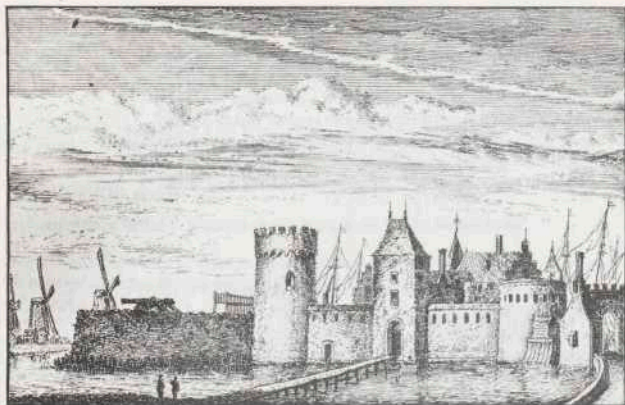
Wie Bengaert Say Jansz. was en waar hij vandaan kwam is niet zo gemakkelijk te achterhalen. In de hedendaagse geschiedschrijving wordt hij gewoonlijk Scy genoemd, maar in de archiefstukken komt hij vaker als Say, Sey, Saey, Zay enz. voor. Ook uit het feit dat zijn nakomelingen Say heetten mag worden afgeleid dat dit zijn werkelijke naam is geweest. Van een familie Scy zijn overigens in Holland geen sporen te vinden, terwijl het geslacht Say reeds in de veertiende eeuw grafelijke ambtenaren leverde. De Say's waren afkomstig uit de omgeving van Schiedam en verwant aan de heren van Wassenaar. Een groot deel van hun bezittingen kwam uiteindelijk aan Bairtout Say, een tijdgenoot van Bengaert². Of Bengaert eveneens tot deze familie behoorde, is niet met zekerheid te zeggen, maar onwaarschijnlijk lijkt dat niet.

Wellicht was hij een zoon van Saey Jansz., die als rentmeester van Zuid-Beveland optrad in de jaren 1438-1440. Deze heerlijkheid was als eigen bezit aan Jacoba van Beieren toegewezen, toen zij in 1433 afstand van haar landen had gedaan³. Bekend is dat Saey Jansz. een zoon had, die Cornelis Say Jansz. werd genoemd en rentmeester van 's Gravenpolder is geweest⁴. Bengaert, door Jan van Leiden ook wel Benjamin genoemd⁵, zou de jongste zoon kunnen zijn geweest, die een ambtelijke loopbaan in de omgeving van Jacoba van Beieren en Frank van Borselen kan zijn begonnen. Meer dan veronderstellingen zijn dit echter niet.

In 1437/38 trouwde Bengaert Say met Pieter van Egmond van Merenstein, dochter van Otto van Egmond, die in 1433-34 als (onbezoldigd) raadslid optrad en tussen 1436 en 1440 baljuw van Kennemerland en Westfriesland was. Ook haar oudste broer Aelbrecht en Jan van Egmond, Otto's zesde kind, vervulden dergelijke ambten⁶. Met dit huwelijk kwam Bengaert Say Jansz. in de kringen van de ridderschap te verkeren. Zelf werd hij echter nimmer, zoals zijn schoonvader en zwagers, ter dagvaart geroepen. Dat was pas voor zijn zoon Philips weggelegd.

Inmiddels had de procureur-generaal tevens het kastelein- en dijkgraafschap van

-
- 1 Dit artikel is tot stand gekomen binnen het kader van het project 'Bureaucratisering. Ambtenaren en openbaar bestuur in Nederland van de late Middeleeuwen tot 1940', aan het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Groningen.
 - 2 C. Hoek, *Het huis te Spieringshoek*, in: *Rotterdams Jaarboekje* 1963, p. 3-5.
 - 3 R. Fruin, *De rekeningen en andere stukken in 1607 uit de Hollandsche rekenkamer naar de Zeeuwse overgebracht*. Den Haag 1909, p. 98.
 - 4 Rijksarchief in de provincie Zuidholland (RAZH), *Rekenkamer registers*, nr. 651, fol. 28v.
 - 5 Jan van Leiden, *Chronicon Comitum Hollandiae et Episcoporum Ultrajectensium*. 1e redactie, Universiteitsbibliotheek Leiden, Lat. 127D, liber decimus, fol. 109v.
 - 6 A. W. E. Dek, *Genealogie der heren en graven van Egmond, Zalthommel* 1970³, p. 83. Korvezee in: A. S. de Blécourt en E. M. Meyers (eds.), *Memorialen ... Rosa*. Haarlem 1929, p. XXXVIII-XXXIX.

Abf. 1. Het kasteel van Medemblik naar een afbeelding uit 1640, die de Middeleeuwse situatie vermoedelijk goed weergeeft (Foto Monumentenzorg, Zeist).

Medemblik verkregen. Het jonge paar ging op het slot aldaar wonen, dat overigens in zo'n slechte staat verkeerde, dat Bengaert Say klaagde 'dat mens met luttel nyet helpen mochte'⁷. Torens stonden op instorten en het dakwerk was een voortdurende bron van grote zorg. Pietermel was vast beter gewend! Het bolwerk bestond uit een terrein van 37 bij 40 meter met op elke hoek een ronde toren. Aan ieder zijde stond een vierkante toren. Die op het oosten bevatte het poorthuis met het wapen van de landsheer erboven. Op het zuidelijk deel was een boerenplaats en een weide voor de beesten. Er was een bakhuis, waar achter men de wijnvaten had ingegraven en natuurlijk een waterput. Behalve het woongedeelte van de kastelein bevatte het kasteel een grote zaal en kamer, groot genoeg om er af en toe een banket in aan te richten. Hier werden in 1450 boogschutters ingekwartierd. Het slot had niet een permanent militaire functie en was hierop niet ingericht. Er moesten bedsteden worden gemaakt en allerlei reparaties worden verricht om wachtlopen en andere militaire activiteiten mogelijk te maken. Meestal diende het kasteel vooral als gevangenis. Vanuit de torens keek men uit over de Zuiderzee waar men in de verte de zeilen kon zien van vreemde vrachtschepen op weg naar Amsterdam. Het bolwerk werd van de zeedijk gescheiden door een gracht waarover twee bruggen waren. Eén kon opgehaald worden⁸. Werd hier in 1439/40 Bengaerts oudste zoon Philips, vernoemd naar zijn peetvader de hertog van Bourgondië, geboren? Gerijt Potter, één van de hollandsche raadsliden, hield het kind namens de hertog ten doop en overhandigde het doopsgevenk bestaande uit zes zilveren schalen met vergulde randen⁹. Ook in 1445/46 en 1453 mocht de kastelein een dergelijke *pillegift* ontvangen¹⁰.

7 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 140, fol. 80v-81.

8 J. Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Holland*. Haarlem 1981, p. 296. RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 156, fol. 133v; nr. 157, fol. 138v; nr. 158, fol. 132v; nr. 159, fol. 118.

9 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 140, fol. 75v.

10 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 146, fol. 116; nr. 155, fol. 102r-v.

Bengaert en Piernel hebben tenminste drie zonen gehad: Philips, Jacob en Jan. Philips huwde Beatrijs van Adrichem, één van de elf dochters van Willem van Adrichem en Beatrijs van Loenersloot¹¹. Na een weinig succesvolle ambtelijke carrière waaraan hij een paar zeer machtige vijanden overhield, kwam hij in 1494 jammerlijk aan zijn eind. Schuldig bevonden aan *sodomie* werd hij tot de brandstapel veroordeeld¹². Van hem zijn twee zonen bekend. De oudste, Baynnaert of Baengaert, was rond 1524 pensionaris van Haarlem¹³; hij is omstreeks 1531 overleden. Zijn broer Floris Say van Adrichem was priester¹⁴.

Jacob Say zou de tweede echtgenoot worden van Barbara van Schagen, dochter van Willem de bastaard van Holland, de eerste heer van Schagen en Bengaerts voorganger als kastelein¹⁵. Barbara stierf kinderloos in 1492 of daaromtrent¹⁶. Van Jan Say is niet veel meer bekend dan dat hij in 1474/75 al was overleden¹⁷.

Hebben de kinderen van Bengaert Say hun jeugd doorgebracht op het kasteel van Medemblik of op het landgoed dat hun vader in 1444 in leen van de grafelijkheid had gekregen¹⁸? Dit erfelijke leen, dat tot dan aan de familie Hoflant had behoord, was gelegen in Noorddorp, de noordelijkste buurtschap van Heemskerk, vlakbij Castricum. In latere tijden werd het *de Vlotter* genoemd¹⁹. Er was sprake van een hofstede met woning en tuin. Er waren boomgaarden, een wei en een vijver. Het geheel was omringd door een gracht en moet prachtig gelegen hebben zo achter de duinen, beschut tegen de westenwind. Kennemerland was populair bij de adel. In Heemskerk stonden eveneens de kastelen *Poelenburg*, het ouderlijk huis van Piernel en *Merenstein*, dat door Aelbracht, de oudste broer van haar vader Otto werd bewoond²⁰.

Na de dood van Bengaert Say in 1467/68 en zijn vrouw kort daarop kwam het huis aan hun oudste zoon Philips²¹. Lang heeft de familie Say er niet van kunnen genieten: bij zijn terechtstelling verloor Philips niet alleen zijn leven maar ook zijn bezittingen. Zijn zoon Bengaert heeft met een verzoekschrift aan de hertog wel geprobeerd het leengoed te behouden, maar verwierf slechts als restitutie een jaargeld²². Behalve het huis erfde Philips een rente afkomstig uit de domeinen van Kennemerland en een nog lopende rechtzaak tegen de erven van Otto van Egmond betreffende de bruidsschat van Piernel, waarover Bengaert Say vanaf 1455 onophoudelijk tegen zijn schoonvader en later diens erfgenamen had geprocedeerd²³. Daarnaast zetten de drie broers Philips, Jacob en Jan als enige erven van Bengaert zijn pogingen voort van de landsheer de ruim 260 pond te innen, die hun vader nog op zijn diensten te goed had²⁴.

11 Rijks Archief in Noordholland, nr. L 1239 (Genealogische aantekeningen betreffende het geslacht van Adrichem).

12 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 4435, fol. 1.

13 H. J. Smit, *Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland*. Den Haag 1928, p. 386-387.

14 Groesbeek, a.w., p. 158.

15 RAZH, *Graven van Holland*, nr. 721, Kennemerland fol. 3v.

16 RAZH, *Graven van Holland*, nr. 722, Friesland fol. 8.

17 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 1104, fol. 57.

18 RAZH, *Graven van Holland*, nr. 714, fol. 6.

19 Groesbeek, a.w., p. 157-158; zie ook noot 18.

20 Groesbeek, a.w., p. 10, 141-143, 149-150.

21 RAZH, *Graven van Holland*, nr. 764, fol. 40v.

22 Groesbeek, a.w., p. 10, 158.

23 RAZH, *Hof van Holland*, nr. 471, fol. 220r-v.

24 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 1099, fol. 57r-v; nr. 1100, fol. 57.

Procureur-generaal en kastelein

De vroegste vermelding van Bengaert Say is te vinden in de rekening van de rentmeester-generaal Godschalck Oom (16 nov. 1434-15 nov. 1435), waaruit blijkt dat hij tenminste vanaf 20 juni 1434 als procureur-generaal fungeerde²⁵. Was hij voordien werkzaam op de kanselarij of kwam hij misschien regelrecht van de universiteit? Het was niet ongebruikelijk dat een procureur-generaal zijn loopbaan op de kanselarij begon. Bengaerts opvolger Jacob Bossaert was klerk en secretaris geweest en ook Bengaert Say werd, zij het pas in de jaren veertig, wel secretaris genoemd²⁶. Of hij rechten heeft gestudeerd is niet bekend. Uit zijn werkzaamheden als procureur-generaal blijkt dat hij een juridisch geschoold man moet zijn geweest²⁷. In 1428 stond aan de universiteit van Leuven een Jan Say uit Bieselinge ingeschreven²⁸. Mogelijk heeft Bengaert daar eveneens gestudeerd.

Bengaert Say heeft gedurende twee periodes het ambt van procureur-generaal vervuld. Zijn eerste ambtstermijn eindigde op 16 december 1439 en de tweede liep van 27 juli 1447 tot 20 juni 1448. Beide keren lijkt het dienstverband te zijn beëindigd vanwege een onoverwinnelijke rechtzaak, waarin hij op andere titel dan die van procureur-generaal verwickeld was. Opmerkelijk is ook dat hij in de jaren 1440-47 wel taken verrichtte die tot het terrein van de procureur-generaal behoorden en anderszins als vertrouwensman van de hertog optrad.

De procureur-generaal was rechtsvorderaar namens de landsheer en functioneerde ook op andere gebieden als diens zaakwaarnemer. Hij kon enkel optreden met toestemming van de Raad en meestal werkte hij in diens opdracht. Het gebeurde niet dikwijls dat hij rechtstreeks van de landsheer opdracht ontving²⁹.

De taak van de procureur-generaal was veelomvattend. Hij deed onderzoek naar misdaden en oproer, trok erop uit om verdachten gevangen te nemen en te ondervragen en stelde de stukken op voor de rechtbank, de Raad. Hij hield zich bezig met geschillen over leengoederen en privileges, kwam op voor weduwen en wezen en beschermde de bezittingen van de landsheer. Daarnaast vervulde Bengaert Say in deze functie een aantal vertrouwelijke taken op politiek en persoonlijk gebied voor de hertog. Het eerste jaar werd hem door de stadhouder een bedrag toegekend ter bestrijding van zijn onkosten, maar in 1435 stelde Philips de Goede zijn wedde vast op 40 pond groten. Bovendien had hij recht op een reiskostenvergoeding bestaande uit een vast bedrag van 3 schellingen per dag plus de kosten van het vervoer³⁰. Ook de procureur-generaal ontkwam niet aan de voortdurende pogingen van de hertog de kosten van het bestuurlijk apparaat te drukken. Kreeg Bengaert Say in 1437 slechts de helft van zijn wedde betaald³¹, het jaar daarop werd zijn wedde definitief verlaagd tot ruim 11½ pond groten. Als reden werd aangevoerd dat de wedde te groot was en de procureur-generaal

25 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 135, fol. 71v-72.

26 *Chronologisch register op het vervolg van het Groot Charterboek van Van Mieris (Register)*. Utrecht 1859, p. 22, 45.

27 J. Ph. De Monté Ver Loren, *De historische ontwikkeling van de begrippen bezit en eigendom*... Holland. Utrecht 1929, p. 531.

28 E. Reusens, *Matricule de l'Université de Louvain*, dl. I. Leuven 1903, p. 95.

29 J. van Rompaey, *De Grote Raad van de Hertogen van Bourgondië en het Parlement van Mechelen*. Brussel 1973, p. 226.

30 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 136, fol. 72, 88v.

31 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 137, fol. 176v.

inmiddels ook het kastelein- en dijkgraafschap van Medemblik had verworven³².

Bengaert Say bekleedde nu drie ambten.

Behalve procureur-generaal was Bengaert Say vanaf 1435/36 tevens baljuw van Den Haag³³. Dit ambt zal hij gepacht hebben voor een bedrag van 10 tot 14 pond groten³⁴.

Zijn aanstellingsbrief is helaas niet bewaard gebleven. Hoe lang hij dit baljuwsschap heeft gehad is niet met zekerheid te zeggen. Volgens De Riemer werd hij in 1439 opgevolgd door Willem de bastaard van Holland³⁵.

In 1438 was Bengaert Say op zijn beurt Willem de bastaard van Holland opgevolgd als kastelein en dijkgraaf van Medemblik. Deze functie had hij verkregen vanwege zijn trouwe dienst en grote inzet als procureur-generaal, maar ook 'tot helpe ende vermeringe ende vercompensacie van synen hilick' (huwelijk). Immers, zijn huwelijk met Pieternel van Egmond verplichtte hem tot het voeren van een bepaalde staat. Hij kreeg het ambt op dezelfde voorwaarden als zijn voorganger. Dat hield in dat hij geen wedde ontving, maar over alle inkomsten uit het dijkgraafschap kon beschikken en *diverse pertien* in pacht kreeg, waarvan hij de pachtsom niet hoefde af te dragen. Hiertoe behoorde o.a. het schoutambt van Medemblik, dat voor hem zou zijn zodra de lopende pachttermijn zou zijn beëindigd en afgerekend. De aanstelling was voor het leven³⁶. Als kastelein raakte Bengaert Say betrokken bij de oorlog met de Wendische steden Lübeck, Hamburg, Lüneburg, Rostock, Wismar en Stralsund. Na een bestand van drie jaar was in 1438 de strijd opnieuw opgelaaid. De oorzaak van de problemen moet worden gezocht in handelsconcurrentie, waardoor er voortdurend moeilijkheden rond de vrije doorvaart van de Sont waren³⁷. De hertog gaf de kastelein de verantwoording voor de bouw van de nodige oorlogsschepen door de Westfriezen. Bovendien moest hij samen met de steden Hoorn, Enkhuizen en Medemblik maatregelen treffen om de kaperoorlog die de Westfriezen op eigen houtje voerden, binnen de perken te houden³⁸. Hierin ging Bengaert echter ook zelf niet vrijuit. Herhaaldelijk werd hij voor de Raad gedaagd omdat zijn knechten al dan niet op zijn bevel een schip hadden opgebracht dat niet aan de vijand behoorde. Het lijkt niet onaannemelijk dat het onbezonnen gedrag van zijn kastelein de hertog ertoe heeft gebracht hem op 16 december 1439 van zijn functie als procureur-generaal te ontheffen³⁹. Met name het geschil tussen Bengaert Say en de Bruggenaar Pieter Weire leidde tot een allernaamstaande en slepende rechtszaak. De kastelein weigerde de schadevergoeding te betalen die Pieter Weire eiste voor zijn in 1438 ten onrechte in beslag genomen schip. Philips de Goede koos de zijde van de Bruggenaar en gelastte eind 1446 al zijn ambtenaren Bengaert Say aan te houden en zijn goederen in beslag te nemen⁴⁰. In 1447 troffen de heren eindelijk een regeling. Korte tijd later werd Bengaert opnieuw tot procureur-generaal benoemd⁴¹.

32 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 138, fol. 48.

33 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 136, fol. 8v.

34 RAZH, *Graven van Holland*, nr. 896, fol. 45r-v (commissie voor Van Diepenborch), fol. 139v (commissie voor Engels).

35 J. de Riemer, *Beschrijvinge van 's Gravenhage*. Den Haag 1730, dl. 2 band 3, p. 21.

36 RAZH, *Graven van Holland*, nr. 896, fol. 112v-113v.

37 J. C. M. Warnsinck, *De zeeoorlog van Holland en Zeeland tegen de wendische steden der duitische Hanze, 1438-1441*. Den Haag 1939, p. 8-9.

38 H. A. Poelman, *Bronnen tot de geschiedenis van den Oostzeehandel*. Den Haag 1917, dl. 1, nr. 1334, 1380, 1394, 1444.

39 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 140, fol. 48v.

40 RAZH, *Hof van Holland*, nr. 12, fol. 173v-175v; nr. 13, fol. 26.

41 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 148, fol. 81.

Overige ambten

In de jaren 1438-40 verwierf de kastelein nog verschillende ambten. Zo was hij van 1438 tot 1442 schout van Grootebroek⁴² en kreeg hij in 1438 het baljuwsambt van Abbekerk, Lamberstshage, Zijbekerspel en Benningbroek⁴³. Het jaar daarop werd hij schout van Zijbekerspel en in 1440 ook van Abbekerk⁴⁴. In december van dat jaar ontving hij een commissiebrief, die hem het recht verschafte op aanzienlijke inkomsten uit het Oosterbaljuwschap van Westfriesland⁴⁵. Een al even merkwaardige commissiebrief bezorgde hem grote macht in de heerlijkheid Spanbroek, Obdam en Hensbroek. Hij moest hier binnentrekken en de onderdanen bijeenbrengen om de hertog te huldigen en tot hun landsheer aan te nemen. Bovendien was hij gemachtigd om alle landsheerlijke ambtenaren aldaar te benoemen⁴⁶.

In 1441 moest Bengaert Say echter bekennen dat hij deze ambten niet allemaal op rechtmatige wijze had verkegen⁴⁷. De toenmalige rentmeester-generaal Willem van Naaldwijk had hem hierbij een handje geholpen door het signet buiten medeweten van de stadhouder voor eigen gebruik aan te wenden. Zo had hij, ongetwijfeld tegen een forse betaling, op eigen houtje een paar aanstellingsbrieven voor de kastelein gesigneerd. Het betrof hier in ieder geval de commissies voor de schoutambten van Zijbekerspel en Abbekerk en het Oosterbaljuwschap. Het is aantrekkelijk om ook die voor de heerlijkheid Spanbroek hiertoe te rekenen. Op 1 september greep de hertog in. Willem van Naaldwijk werd uit zijn ambt gezet en de stadhouder kreeg opdracht de betreffende brieven te herroepen en terug te vorderen⁴⁸. Verdere gevolgen had dit voor Bengaert Say niet. Hij bleef het volste vertrouwen van de landsheer genieten.

Hertogin Isabella, die naar Holland was gekomen om orde op zaken te stellen nu de Hoekse en Kabeljauwse partijstrijd weer in alle hevigheid was opgevlamd en er grote problemen waren bij het innen van de bedden, benoemde hem in 1444 tot commissaris om samen met Lodewijk van Eck, raad, naar eigen inzicht maatregelen te nemen⁴⁹. Op 6 december 1445 verkreeg de kastelein een speciale commissie om de nieuwe bedden van zes jaren binnen te halen in het Oosterbaljuwschap van Westfriesland en Wieringen⁵⁰.

In deze jaren maakte Bengaert Say een aantal reizen als procureur-generaal, waarbij hij bij afwezigheid van de hertog *ten gouverneure* optrad en met de hertogin 'bezicht ende onledich is geweest'⁵¹. Andere missies vervulde hij in opdracht van Philips de Goede als kastelein en secretaris. Onbezoldigd als hij in deze was werd hem, behalve het eerder genoemde leengoed bij Castricum, het eiland Vlieland (13 maart 1441-7 dec. 1449) en het schoutambt van Wieringen (26 mei 1446-23 sept. 1453) toebedeeld.

Vlieland pachtte hij met het schoutambt aldaar voor ongeveer 1 1/2 pond groten. Het aantrekkelijke van zo'n eiland was de zeevond, waarvan de ene helft aan de hertog toekwam en de andere aan de pachter. Wel droeg deze de zorg voor de duinen, die hij

42 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 4254, fol. Ir-v.

43 RAZH, *Graven van Holland*, nr. 896, fol. 91.

44 RAZH, *Graven van Holland*, nr. 896, fol. 99, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 141, fol. 6.

45 RAZH, *Graven van Holland*, nr. 896, fol. 112.

46 RAZH, *Graven van Holland*, nr. 896, fol. 100.

47 RAZH, *Graven van Holland*, nr. 896, fol. 112.

48 T. S. Jansma, *Raad en Rekenkamer in Holland en Zeeland tijdens Hertog Philips van Bourgondië*, Utrecht 1932, p. 113.

49 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 145, fol. 121-122.

50 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 3491.

51 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 146, fol. 106v.

met velddoorn moest beplanten⁵². Ook probeerde Bengaert Say een graantje mee te pikken uit een schipbreuk. In een dergelijk geval hadden de eilanders recht op een derde deel van de lading als berggeld en de kastelein en schout eigende zich ambtshalve eveneens het een en ander toe. Dit werd echter door de Raad afgekeurd⁵³. Bengaert Say zag kans zich bij de eilandbewoners binnen de kortste keren zo impopulair te maken, dat zij acht klachten tegen hem indienden bij de Raad. De belangrijkste was wel dat hij hen een nieuw handvest had voorgelegd en hen bepaalde rechten had ontnomen. Bovendien had hij bedreigd dat hij hen, wanneer zij zich hier niet aan hielden, naar het slot van Medemblik zou laten overbrengen. De Raad stak hier een stokje voor en gelaste de kastelein op 17 juli 1443 de bewoners van Vlieland in hun oude rechten te laten en niet buiten de landsheer om nieuwigheden in te voeren⁵⁴. Hoewel de aanstelling voor het leven was moest Bengaert Say tengevolge van zijn conflict met mr. Gooswijn de Wilde op 7 december 1449 het eiland afstaan aan stadhouder Jan van Lannoy⁵⁵. In 1446 leende de kastelein aan de hertog een bedrag van 100 pond groten. De pachtsom van het schoutambt van Wieringen, dat hij datzelfde jaar verwierf, bedroeg zo'n 10 pond en werd met deze lening verrekend⁵⁶. Ook deze keer was hij voor het leven benoemd, maar in 1453 trok hij zich terug ten behoeve van zijn zwager Aelbrecht van Egmond⁵⁷. Inmiddels had Bengaert Say eindelijk het hem toegezegde schoutambt van Medemblik in zijn bezit gekregen. Het is duidelijk dat hij niet in staat was al zijn functies persoonlijk uit te oefenen. Er zijn derhalve, met name voor het schoutambt van Medemblik, verschillende namen van stedehouders bekend.

Het conflict

Op 27 juli 1447 begon Bengaert Say aan zijn tweede ambtstermijn als procureur-generaal. Deze zou echter niet van lange duur zijn. Al spoedig raakte hij in conflict met de president van de Raad mr. Gooswijn de Wilde. Deze Vlaming, afkomstig uit een vooraanstaand ambtenarengeslacht, was in 1440 tot voorzitter van de Raad van Vlaanderen benoemd, maar werd vijf jaar later door Philips de Goede naar Holland gestuurd om stadhouder Willem van Lalaing, die vanwege zijn al te grote hoeksgezindheid was afgezet, te vervangen. Hij kreeg echter niet de titel van stadhouder en ook zijn salaris was aanmerkelijk lager⁵⁸. Wellicht ontbrak het de *President ende oeverste van den Rade* dientengevolge aan voldoende gezag om de procureur-generaal te kunnen beteugelen, waardoor een machtsstrijd tussen beide heren kon ontstaan. Bengaert Say moet zich, als rechterhand van de hertog, welhaast als diens werkelijke plaatsvervanger hebben gevoeld in deze roerige tijden.

De aanleiding voor het conflict moet gezocht worden in de moord op Gerijt Jansz. te Medemblik en de hieruit voortvloeiende problemen rond het schoutambt van die stad. De moord was gepleegd door de knechten van de kastelein en had grote onrust doen ontstaan. De Raad had gemeend te moeten ingrijpen door een nieuwe schout in Medemblik aan te stellen. De president beschuldigde Bengaert Say van de doodslag en normaal gesproken zou de kastelein zich voor schout en schepenen van Medemblik

52 *Register*, p. 22.

53 Poelman, a.w., nr. 1600.

54 RAZH, *Hof van Holland*, nr. 11, fol. 105v.

55 *Register*, p. 64.

56 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 148, fol. 18v.

57 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 4304, fol. 1.

58 Van Rompaey, a.w., p. 119; Jansma, a.w., p. 87, 95.

voor deze gebeurtenis moeten verantwoorden. Hij trof dan ook zijn maatregelen en betichtte op zijn beurt mr. Gooswijn de Wilde van *sodomie*. Vervolgens verzocht hij de hertog zijn schoonvader Otto van Egmond met het schoutambt van Medemblik te belasten, maar maakte daarbij geen melding van het feit dat de Raad reeds Willem Melisz. op die plaats had benoemd. Volkomen ter goeder trouw zond Philips de Goede de gevraagde commissiebrief aan Otto van Egmond. Deze was wel zo wijs zich niet in Den Haag te wagen om de ambtseed af te leggen, maar liet zich door twee schepenen van Medemblik beëdigen en ging aan de slag. Aangezien dit in strijd was met het stadsrecht van die stad ontstonden er opnieuw ongeregelheden. Intussen had de Raad de hertog van de gang van zaken op de hoogte gesteld. Philips van Bourgondië liet dan ook op 8 november 1447 weten dat Otto's aanstelling en zijn verrichtingen als schout ongeldig waren. Bovendien verlangde hij dat Bengaert Say alsnog voor Willem Melisz. zou terechtstaan⁵⁹.

Hoewel de kastelein zich zeer nederig gedroeg en de Raad niet ongenegen leek de kwestie te regelen, was de zaak hiermee niet gesust. Misschien werd het vuurtje nog wat aangewakkerd door de Hoeken, die in de ruzie tussen de president en procureur-generaal een mogelijkheid zagen hun vermeende nederlaag in de partijstrijd te wreken⁶⁰. In ieder geval raakten de gemoederen dermate verhit dat de hertog zich genoodzaakt zag in te grijpen. Hij stuurde een nieuwe stadhouder, Jan van Lannoy, met twee commissarissen naar Holland om een onderzoek in te stellen en maatregelen te nemen. Op 20 juni 1448, een maand na hun aankomst, werd tegen beide ruziemakers een arrestatiebevel uitgevaardigd en werden zij uit hun ambten gezet⁶¹. Beide heren werden op het slot te Heusden gevangen gehouden. Het onderzoek werd groots aangepakt en nam anderhalf jaar in beslag. Eind 1449 vertrok de stadhouder met een gevolg van 35 personen naar slot Loevestein, waar de berechting zou plaatsvinden⁶². Dat gebeurde in december. Alle twee werden zij schuldig bevonden aan de tegen hen ingebrachte aanklachten. Mr. Gooswijn de Wilde werd terechtgesteld. Hoe dit in zijn werk is gegaan staat kleurrijk in de zogenaamde *Divisiëkroniek* beschreven⁶³. Op de binnenplaats van het kasteel had men aan de ene kant een groot vuur ontstoken, terwijl aan de andere kant een rood kleed was uitgespreid. 'Op sijn vrien voeten' werd de ongelukkige president hierheen gebracht. De inquisiteurs zeiden zeker te zijn van zijn schuld, maar ze wilden het ook graag van hem horen. Omdat hij altijd een fatsoenlijk mens was geweest, zo zeiden zij, 'willen wi u ghenade doen dat ghi moecht kiezen enen doot dien u belieft': zou hij zijn schuld toegeven, dan werd hij onthoofd, bleef hij daarentegen halsstarrig in zijn ontkenning, dan zou hij levend worden verbrand. Mr. Gooswijn koos voor het eerste en werd door de *hudel* van Dordrecht met het zwaard onthoofd, vanzelfsprekend niet nadat hij eerst gebiecht had. De broeders van het klooster bij Heusden 'haelden cleeden ende begrouven' hem⁶⁴. Had Gooswijn de Wilde zich werkelijk aan sodomie schuldig gemaakt of werd een dergelijke aanklacht gebruikt om zich van politieke tegenstanders te ontdoen? Was het toeval dat 46 jaar later Bengaerts zoon Philips op dezelfde beschuldiging op de brandstapel werd gezet?

59 N. Schadee, Sententiën van het Hof van Holland in het jaar 1447/1448, in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 9 (1929), p. 368.

60 D. F. Pauw, *Chronicon Hollandiae*, Universiteitsbibliotheek Utrecht, hs. 1650, deel 3, p. 1018.

61 RAZH, *Hof van Holland*, nr. 15, fol. 91r-v; nr. 16, fol. 3v-4.

62 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 150, fol. 110r-v.

63 C. Aurelius, *Die Cronycke van Hollandt Zeelandt ende Vrieslandt*. Amsterdam 1517², 29e divisie, caput 14.

64 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 150, fol. 110v, 161v. Zie voor het vonnis ook: *Hof van Holland*, nr. 462, fol. 165v-166, dd. 6 dec. 1449.

Abb. 2. De vonnissen tegen mr. Gooswijn de Wilde en Bengaert Say (Rijksarchief in Zuidholland, Rekenkamer rekeningen, nr. 150, fol. 110; foto RAZH).

Bengaert Say kwam er beter af. Hij werd ten eeuwigden dagen verbannen, van zijn ambten vervallen verklaard en zijn goederen werden geconfiscieerd. In de praktijk kwam hier niet veel van terecht. Hij is hooguit een maand of drie van huis geweest en behield het kastelein- en dijkgraafschap van Medemblik, alsmede het schoutambt van Wieringen. Deze ambten werden tijdens zijn afwezigheid voor hem waargenomen en, voorzover nodig, werd er namens hem afgerekend⁶⁵.

Na de rechtzaak

Bengaert Say was nu wel niet direkt in ongenade gevallen, toch betekende zijn geschil met de president van de Raad het einde van zijn carrière. Al begunstigde Philips de Goede zijn voormalige procureur-generaal met allerlei kleine financiële tegemoet-

⁶⁵ RAZH, Rekenkamer rekeningen, nr. 154, fol. 94v.

komingen, in de jaren die hem nog restten deed hij niet één keer een beroep op zijn eertijds zo vertrouwde dienaar.

Langzaam maar zeker ging het bergafwaarts met de kastelein. Geldzorgen blijken uit de vele rechtzaken waarin hij uit hoofde van zijn functie of op persoonlijke titel verwickeld was, zoals het eindeloos voortslappende proces dat hij tegen zijn schoonvader voerde vanwege de bruidschat van zijn vrouw Pieternel. Hij beschuldigde Otto van Egmond ervan dat deze zijn verplichtingen niet was nagekomen⁶⁶.

De moord op Gerijt Jansz. bleef hem achtervolgen. In 1463 werd bij Abbekerk een aanslag gepleegd op Bengaert Say door Meynert Jansz. en vijf metgezellen onder wie Pieter Gerijtsz., zoon van Meynerts broer Gerijt Jansz. Als motief voor zijn daad voerde Meynert aan dat hij de dood van zijn broer wilde wreken. De aanslag mislukte, maar één van de knechten van de kastelein kreeg een spies in zijn schouder⁶⁷. Nog eens ontsnapte Bengaert Say aan de dood, toen Jonge Jan Jacobsz. en enige kornuiten, onder wie de reeds genoemde Meynert Jansz. en Pieter Gerijtsz., hem in de buurt van Wijdenes overvielen. De kastelein had Jonge Jans ongenoegen opgewekt door hem van het schoutambt van Medemblik te onthefven zonder evenwel het geld dat hij van Jonge Jan had geleend terug te betalen. Ook deze keer liep het betrekkelijk goed af en de onverlaten werden gevangen genomen⁶⁸.

Had Bengaert Say Jansz. in 1453 afstand gedaan van het schoutambt van Wieringen, in 1466 moest hij eveneens afzien van het kastelein- en dijkgraafschap van Medemblik⁶⁹. Het plegen van valsheid in geschrifte was er de oorzaak van dat hij uit dit ambt werd gezet. De kastelein procedeerde al geruime tijd tegen ene Femme Dircxz., toen hij op een zeker ogenblik in alle officiële stukken de naam Dircxz. uitkraste en verving door Pietersz. Naar aanleiding hiervan werd hij gearresteerd en men sprak er grote schande van.

Eigenlijk zou hij in Den Haag aan de schandpaal moeten worden gezet en met een sleutel in zijn wang moeten worden gebrandmerkt om vervolgens voor eeuwig te worden verbannen. 'Verclaert te wesen inabel ende onbequaem' moest hij uit al zijn diensten worden gezet, terwijl zijn goederen verbeurd werden verklaard. Als hij ontkende dan moesten ze de martelkamer maar gebruiken⁷⁰! Bengaert bekende ootmoedig en voerde ter verdediging aan dat hij enkel de hertog de kosten van nieuwe stukken had willen besparen. Er woonde immers in de wijde omgeving geen Femme Dircxz. en de stukken waren door de deurwaarder steeds bij Femme Pietersz. bezorgd. Hierop werd hij op zijn erewoord vrijgelaten⁷¹. Op 7 maart 1467 wees de Raad vonnis: de ex-kastelein werd veroordeeld voor de Raad zijn misdaad te komen bekennen en om vergiffenis te vragen; bovendien moest hij een boete van ruim 15½ pond groten betalen⁷². De nieuwe kastelein en dijkgraaf van Medemblik werd heer Philips van Wassenaar⁷³. Niet lang na deze gebeurtenissen is Bengaert Say gestorven. Zo veelbelovend als zijn loopbaan was begonnen zo roemloos, kwam deze tot een eind. In niets lijkt deze man op het cliché-beeld dat heden ten dage van de ambtenaar bestaat. Men kan hem niet betichten van dorheid en gebrek aan ondernemingslust. Hij was iemand die de regels niet zo-

66 RAZH, *Hof van Holland*, nr. 471, fol. 220r-v.

67 RAZH, *Hof van Holland*, nr. 21, fol. 37-38.

68 RAZH, *Hof van Holland*, nr. 21, fol. 112, 114, 149v.

69 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 1099, fol. 57v; nr. 4435, fol. 30, 35v.

70 RAZH, *Hof van Holland*, nr. 24, fol. 272v-273.

71 RAZH, *Hof van Holland*, nr. 24, fol. 275v-276.

72 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 169, fol. 26.

73 RAZH, *Rekenkamer rekeningen*, nr. 169, fol. 26.

zeer strikt toepaste als wel ruim interpreteerde. Uitzonderlijk was zijn levensloop zeker niet in die tijd. De bijna niet te verzadigen behoefte aan geld van Philips de Goede en de wijze waarop hij zijn personeel kort hield om de kosten te drukken werkten accumulatie van ambten en andere ongewenste toestanden in de hand. Slecht betaalde wedden, ambten als betaling voor andere ambten, het verpachten van ambten, het zijn niet de beste middelen om een integer bestuurlijk apparaat op te bouwen. Corruptie en machtsmisbruik zijn van alle tijden. Verwonderlijk is dan ook niet zozeer het feit dat het voorkwam, als wel de mate waarin het ogenschijnlijk werd getolereerd. Uit het aantal keren dat Bengaert Say door de Raad tot orde werd geroepen blijkt dat er wel degelijk tegen opgetreden werd. De rechtspraak uit die tijd vereiste echter dat er een aanklacht was ingediend om tot behandeling van een vermeend misdrijf over te kunnen gaan. Eigenlijk behoorde het tot de taak van de procureur-generaal een dergelijke kwestie aanhangig te maken. Het is duidelijk dat dit de zaak in het geval van Bengaert Say nogal gecompliceerd maakte. Weliswaar was hij door zijn al te grote ijver als kastelein zijn officiële aanstelling als procureur-generaal gedurende enige tijd kwijt geraakt, maar in de praktijk bleef de hertog hem toch als zodanig beschouwen. Na zijn geschil met mr. Gooswijn de Wilde veranderde dat. Het is heel goed mogelijk dat in deze strijd Bengaert zijn onpartijdigheid ten aanzien van de Hoekse en Kabeljauwse twisten had verloren en daardoor onbruikbaar was geworden voor Philips de Goede. De Raad was sindsdien niet erg toetschietelijk tegenover de kastelein, de hertog daarentegen was de vriendelijkheid zelve.

Welk belang had hij erbij een kastelein op een verre uitpost aan de Zuiderzee de hand boven het hoofd te houden? Waarom werd in 1449 het vonnis niet volvoerd en Bengaert Say verbannen? Waaraan had de voormalige procureur-generaal het te danken dat hij nog in 1453 een doopsgegeschenk van de landsheer ontving? Voor zover bekend is hij de enige Hollandse ambtenaar die drie maal zo gefeteerd werd. Niets wijst erop dat de kastelein over de financiële middelen beschikte om de genegenheid van de hertog te kopen. Kende hij Philips van Bourgondië persoonlijk en had hij indruk gemaakt gemaakt met zijn flair en voortvarendheid? Dat hij goed zijn woordje kon doen zal niet zijn enige capaciteit zijn geweest. Had hij de hertog op één of andere manier aan zich weten te verplichten? Misschien had hij een rol gespeeld bij de definitieve overdracht door Jacoba van Beieren van al haar rechten aan Philips de Goede. Wie zal het zeggen. Dat het uiteindelijk toch slecht met Bengaert Say Jansz. afliep is wellicht daaraan te wijten dat de hertog in 1462 het feitelijke bestuur over Holland en Zeeland had overgedragen aan zijn zoon Karel, die zich niet geroepen voelde de inmiddels niet meer zo jonge kastelein onder zijn hoede te nemen.

Het is moeilijk sympathie te voelen voor de eigenzinnige man, die Bengaert Say was.

Hugo de Groot en de dokter

H. L. Houtzager

Het is dit jaar, zoals bekend, 400 jaar geleden, dat deze rechtsgeleerde, dichter, latinist en politicus op 10 april in Delft werd geboren¹. Zowel in ons land als daarbuiten wordt deze gelegenheid aangegrepen om extra aandacht te besteden aan deze grote humanist, die als het *Orakel van Delft* reeds tijdens zijn leven een internationale naam en faam had verworven.

Na zijn dood verkocht zijn vrouw Maria van Reigersberg als universeel erfgenaam, zijn bibliotheek aan Christina van Zweden². De niet onaanzienlijke verzameling handschriften, die deze erfenis bevatte bleef echter voor ons land bewaard. Een deel van deze collectie bevindt zich thans als de *Collectie Papenbroeck* in de Leidse universiteitsbibliotheek. Bij zijn overlijden in 1743 vermaakte nl. de collectioneur Van Papenbroeck een deel van zijn omvangrijke verzameling, waaronder de *Grotiana*, aan de Leidse Universiteit³. De belangrijkste handschriften voor de studie over het leven en werk van Grotius in deze collectie zijn onder meer Papenbroeck 2, waarin vele brieven van en aan De Groot zijn opgenomen, terwijl voor de dichtwerken van Hugo Papenbroeck 10 het belangrijkste is. Dit Papenbroeck 10 telt 51 folia in groot octavo-formaat (35 x 22,8 cm) en is gevat in een slappe perkamenten band. Behalve de laatste vier folia, zijn alle vellen beschreven. Het merendeel van het op deze vellen voorkomende handschrift, voorzover niet van Hugo de Groot, is met grote pennenstreken doorgehaald, terwijl in de marge en op opengebleven stukken, tussen de doorgehaalde tekst in, gedichtjes of aantekeningen in het handschrift van Hugo, zijn terug te vinden. Om verschillende redenen, is het zeer aannemelijk gemaakt, dat het hierboven genoemd handschrift Papenbroeck 10, aanvankelijk eigendom was van Jan de Groot, Hugo's vader⁴. Waarschijnlijk heeft deze het handschrift reeds enkele maanden voor zijn vertrek uit Delft eind 1601 aan zijn zoon afgestaan⁵, die het daarna gedurende een negental jaren intensief gebruikte; het vroegste gedicht nl. van Hugo in het handschrift op folio 1r is door deze zelf gedateerd 1601 sept⁶.

Een Latijns recept

Uit medisch-historisch oogpunt bezien bevat het Papenbroeck 10 een interessante bijkomstigheid, die in feite losstaat van de eigenlijke inhoud van dit manuscript. Het betreft hier fol. 43 v. Voor het onderste tweede deel wordt dit blad ingenomen door een La-

tijns gedicht, de ode *De Patria*, in het handschrift van Hugo dat op externe gronden gedateerd dient te worden op 1602. Het bovenste derde deel van het vel bevat een recept, dat is voorgeschreven door Jacobus Vallensis.

Het recept luidt, gedeeltelijk in vertaling, als volgt:

20 december 160. Drank tegen tandpijn, van de Heer Jacobus Vallensis:

Men neme 1½ pond lepelblad, struikklimop en salie, rozeblad (van elk een half pond). Aderwortel, cipresnoot (van ieder 2 drachmen), 1 scrupel aluin. Dit alles 5 uur laten koken in voldoende gewoon water. Hieraan toevoegen 1½ ons rozehoning. Mengen en hiermee de mond spoelen. 'Hyertoe genomen een halve romer, ende da met helft van rode fransche wijn ende daarmede de mond gespoelt'.

Wie is deze Delftse medicus Jacobus Vallensis (1583-1644)?

Jacobus Vallensis

Jacobus Vallensis – Jacob van Dalen – is één van de Delftse medici, die geportretteerd is op de bekende *Anatomische Les*, welke in de 'Inventaris van de goederen sijnde op de Anatomie-Camer' vermeld wordt als zijnde:

- 1 Voor het onderstaande werd veelvuldig gebruik gemaakt van de dissertatie van A. C. G. M. Eyflinger, *Grotius Poeta, aspecten van Hugo Grotius' dichterschap*, 's-Gravenhage 1981.
- 2 Chr. Callmer, *Königin Christina, Ihre Bibliothekare und Ihre Handschriften*, Stockholm 1977, p. 148-150. E. Wrangel, *De betrekkingen tussen Zweden en de Nederlanden op het gebied van letteren en wetenschap gedurende de 17e eeuw*, Leiden 1901.
- 3 De Amsterdamse notabele Gerard van Papenbroeck vermaakte bij testament niet alleen zijn kostbare bibliotheek aan de Leidse universiteit, maar ook zijn grote collectie klassieke oudheden, die de basis zou vormen van de collectie die sedert 1818 is ondergebracht in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, zie F. L. Bastet en H. Brunsting, *Corpus Signorum Classicorum Musei Antiquarii*, 2 delen, Zutphen 1983.
- 4 Eyflinger, a.w., p. 106-114.
- 5 Enige der eerste gedichten dienden ter begeleiding van present exemplaren van zijn eerste tragedie *Adamus Exul* (1601), zie Eyflinger, a.w., p. 126 noot 36.
- 6 *Ryxi quem . . . (Ryxio)*, *Dichtwerken I* 1a, p. 317, zie Eyflinger, a.w., p. 126 noot 34.

Afb. 1. Jacobus Vallensis is de man links onder, waarvan de beide handen zichtbaar zijn. Hij is hier met zijn collega's afgebeeld door Michiel Jansz en Pieter van Mierevelt

op *De anatomische les van Dr. Willem van der Meer* uit 1617 (Foto Medisch Encyclopaedisch Instituut der V.U., Amsterdam).

'Een stuck schilderij van vijftien personen met een subjectum daerin, 't welck Mr. Michiel van Mierevelt sijn ordonnantie is ende sijn soon Pieter van Mierevelt geschildert heeft int jaer 1617'. Vallensis promoveerde op 23 februari 1593 aan de Leidse Universiteit tot Doctor in de geneeskunde op een 18 tal stellingen over de geelzucht: 'De ictero. Respondit pro Doctoratu in Medicina Jacobus Vallensis, praeside D. Hoernio', onder leiding dus van Johannes Heurnius (1543-1601), hoogleraar in de geneeskunde⁷. Of hij na zijn studie een reis heeft gemaakt langs buitenlandse universiteiten, zoals dat ook toen reeds gebruikelijk was, is niet bekend. Het is waarschijnlijk dat Vallensis na zijn studie in Leiden afgesloten te hebben met een promotie, zich in Delft gevestigd heeft als arts. Tevens is hij *eerste medicyn* geweest van Prins Maurits en later van Frederik Hendrik. In deze functie heeft hij dan ook gestaan aan het sterfbed van Maurits die op 23

april 1625 in de ouderdom van 58 jaar in Den Haag overleed⁸. Vallensis heeft, verkerende in de hofkringen van die tijd, ook contact gehad met o.a.

7 G. A. Delft, Stadsarchief, 1e afd., nr. 1981, deel 1, fol. 22v (chirurgijngildeboek).

8 J. E. Kroon, *Bijdragen tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs aan de Leidse Universiteit 1575-1625*. Den Haag 1911, p. 120-121. P. C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidse Universiteit (1574-1610)*, deel 1. 's-Gravenhage 1913.

9 *Resolutie der Staten van Holland*, 29 maart 1625. I. van Esso Bzn., *Het consilt van Dr Josef Bueno aan het zieckbed van Prins Maurits van Oranje*. Amsterdam 1965. H. L. Houtzager, Jacobus Vallensis, Delfts Medicinae Doctor, in: *Medisch Contact* 36 (1981), p. 576-578.

de secretaris van Frederik Hendrik, Constantijn Huygens. Hij was een van de weinige medici waar Huygens respect voor had¹⁰. Dat Vallensis ook een *vermaerde geest* was moge blijken uit een gedichtenbundel die na zijn overlijden in 1644 door Leonardus Fodinaeus *Ecclesiaster Delfensi* in Delft werd uitgegeven en dat de titel droeg: 'Vertalingen van de Eer Dichter . . . etc. ter zaliger gedachtenisse van de onvervaerderlycken Man, Dr. Jacobus Vallensis, Doktor in de Medicynen, ende van Syne Hoogheydt Fredericus Hendricus Prince van Oranje'. Enkele dagen na zijn overlijden op 14 februari 1644 werd Vallensis in de Oude Kerk te Delft begraaf¹¹.

Vallensis heeft in Delft geen belangrijke rol gespeeld in de medische wetenschappelijke wereld van zijn tijd. In de tweede helft van de 17e eeuw zouden de leden van het *Medisch Gezelschap* in Delft met als centrale figuur de stadsanatom Cornelis Isaacsz. 's Gravensande een stimulerende invloed hebben op een tweetal Delftse onderzoekers van wereldformaat: Reinier de Graaf en Antoni van Leeuwenhoek¹².

Het recept

In de eerste plaats doet zich de vraag voor, door wie het recept in het manuscript is genoteerd. Het is niet erg waarschijnlijk dat Vallensis zelf het recept op dit folium heeft uitgeschreven, niet alleen omdat er in gehele Papenbroeck 10 geen enkel ander handschrift voorkomt behalve dat van vader en zoon De Groot, maar ook omdat het recept in eerste instantie zal zijn uitgeschreven om het te laten klaarmaken door een apotheker in de stad, die het op een *receptenpapiertje* zal aangeboden hebben gekregen.

De meest voor de hand liggende conclusie is, dat of Jan of Hugo het recept heeft overgeschreven, alvorens het te laten klaarmaken bij een Delftse apotheek. Nu was het in deze tijd zeker niet ongebruikelijk dat men een recept zorgvuldig bewaarde, om het in voorkomende gevallen opnieuw te laten klaarmaken of om er vrienden of familieleden mee van dienst te zijn wanneer deze aan een zelfde ziekte of kwaal leden¹³.

Behalve de inhoud van het recept – waarop we in het onderstaande nader terugkomen – levert de datering enige moeilijkheden op. Het is nl. niet duidelijk of het recept op 20 december 1600 of 1601 is uitgeschreven. Het is bekend dat Jan de Groot op 9 december 1601 zijn poorterschap van Delft heeft opgezegd¹⁴ en dat het eerste gedicht van Hugo in

het handschrift genoteerd, door hem gedateerd is september 1601¹⁵. In het geval dat de datum luidt 20 december 1600 is het recept hoegestreekt waarschijnlijk op naam van Jan gesteld. Lezen we echter 20 december 1601 dan is het dubieus wie de betreffende patiënt is geweest. Het kan zijn dat Jan op de valreep van zijn vertrek, dat immers niet persé met de datum van het opzeggen van zijn poorterschap behoeft samen te vallen, Vallensis nog heeft geconsulteerd en alsnog het recept heeft genoteerd in het kladboek, waarvan zijn zoon al gebruik maakte. Maar het is ook wel mogelijk dat het recept diende om Hugo te genezen van een ziekte. Tenslotte bestaat nog de mogelijkheid dat het recept in eerste instantie noch voor Jan noch voor Hugo bestemd was, maar voor één der zieke huisgenoten en dat het door Jan in zijn kladboek is overgeschreven met de bedoeling om in geval van nood in de toekomst het opnieuw te laten bereiden.

- 10 J. A. Worp, *Briefwisseling van C. Huygens (1608-1634)*, deel L 's-Gravenhage 1911, p. 274.
- 11 Zijn grafscrift luidt:
'Hier leggen begraven
Dr. Jacobus Vallensis
in syn leeven eerste Medicyn van zyn Excell.
Maurits ende zyn Hoogh: Frederik
Hendrick Princen van Oranien etc.
Sterf den XIV February MDCXLIV.'
- 12 H. L. Houtzager, Cornelis Isaacsz. 's-Gravensande en het medisch gezelschap in Delft, in: *Medisch Contact* 31 (1977), p. 745-747.
- 13 Dit blijkt ondermeer uit correspondentie, aanwezig in het Van der Meulen Archief, met name de brief van Maria van der Gous gericht aan Hester della Faille, verstuurd uit Antwerpen 22 januari 1614 en in Liden ontvangen 31 januari 1614. Deze brief bevat een driedal recepten in Antwerpen uitgeschreven door Dr. Vilerius, zie G. A. Leiden, *Archief Daniel van der Meulen*, nr. 45; H. L. Houtzager, *Medische boeken uit de bibliotheek van Daniel van der Meulen*, in: *Spiegel Historiae* 7 (1972), p. 422-428; idem, *Recepten uit het archief van Daniel van der Meulen*, in: *Apotheker en Weseld* 2 (1976), p. 9-11.
- 14 G. A. Delft, *Loopend memoriaal van Burgemeesteren II*, fol. 14; 'Op huysden den neghenden dach in December Ao sesthien hondert ende een heeft Mr. Jan de Groot in burgemeesterscamere ten overstaene van Mijnen Heere den Schout ende allen de burgemeesteren zynen poortrecht opheseyt ende de stad bedanckt, verclaerende dat hij van meeninghe is metterwoonne iijster stadt te vertrecken'.
- 15 Zie Eyffinger, a.w., p. 126 noot 36. Op p. 114 dient noot 26 gewijzigd te worden in noot 36.

20 Decem 1601 1 D. Jan. Vall.
 pro rebus suis
 Receptum cordium Mijß / Fel. Sordani an legum. salina
 elam. vulnear. ad Mijß. Lini bustata felle a fura
 ad 5 q. abissinis / Si Cognata in jug. ror. sig
 ad 1/2 s. Clavina ad 2 melle refanda 1/2 s.
 Hinc fac a'lyu m.
 Symplicia quorundam 19 salubri ror. p. in de fura m.
 ad 1/2 s. m. 1/2 s. m. 1/2 s. m. 1/2 s. m. 1/2 s. m.

Afb. 2. Het recept van Jacobus Valensius uit het manuscript Papenbroeck 10, fol. 43v (Foto M. L. D. P. Houtzager).

Eén ding is zeker, dat bij vergelijking met het onderstaande handschrift van Hugo de Groot die op dezelfde pagina het bovengenoemd gedicht *De Patria* heeft geschreven, het recept niet door deze is opgeschreven. Het feit dat dit gedicht, genoteerd onder het recept in het Papenbroeck 10 op hetzelfde folio 43v, uit 1602 dateert, geeft geen houvast voor de datering van het recept. Een chronologische volgorde van Hugo's gedichten in het handschrift Papenbroeck 10 is nl. volledig afwezig. Zo vinden we bv. op fol. 9r, door Jan de Groot in 1586 beschreven, in de marge twee gedichten van Hugo uit 1602.

Wellicht kan de samenstelling van het recept en het te verwachten therapeutisch effect van de drank ons enige verdere informatie geven over het oogmerk, waarmee het recept werd uitgeschreven en aan wie het werd voorgeschreven. Bij analyse van de verschillende ingrediënten waaruit het recept is samengesteld blijkt, dat dit medicijn evenals spoel- dranken van soortgelijke samenstelling in de 16e eeuw frequent werd voorgeschreven aan patiënten met afwijkingen aan het tandvlees. Ontstekingen van het tandvlees en slijmvliezen van de mondholte waren een veel voorkomend onderdeel van de ziekte, die bekend staat onder de naam van scheur- buik of *scorbutus*¹⁶.

Scheurbuik, een verdwenen volksziekte

Ter verduidelijking van dit Papenbroeckse recept is een korte uitwijding over deze vaak endemisch en epidemisch voorkomende volksziekte wenselijk. Bij herhaling komen we in de scheepsjournalen van de 16de tot 18de eeuw gegevens tegen, die ons uitvoerig informeren over dood en verderf, die deze ziekte onder het scheepsvolk aanrichtte. In zijn beschrijving van 'Historische reizen door d'Oostersche deelen van Asia'¹⁷, geeft de scheepschirurgijn Abraham Bogaert een duidelijk exposé van deze ziekte: 'Deze kwaal ontdekte zich eerst aan 't tandvlees, dat niet alleen zwelt, maar zwart en rottende wordt. Thans laat zij zich op de benen

16 Er is een uitgebreide literatuur gewijd aan deze deficiëntie-ziekte. Zie o.a.: A. Kluyver, Aantekening over het woord scheurbuik, in: *Bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde* 3 (1923), p. 235-238. J. J. van der Kleij, Over het bekend worden van de scheurbuik in de Nederlanden, in: *Bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde* 5 (1925), p. 253-257. M. A. van Andel, De scheurbuik als nederlandse volksziekte, in: *Bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde* 7 (1927), p. 519-531. Idem: *Chirurgijn's, vrije meesters, beunhazen en kwakzalvers*, 's-Gravenhage 1981, p. 80-120.

17 Amsterdam 1711.

en hoger zien met rode en purperen vlekken, waarop beving, lomigheid, benauwdheid, hik, koorts, hoest, winden, weedom des hoofts, hartkloppingen, spanning des buiks en trekking der ledematen volgen; doch nooit klampen alle deze kwalen tegelijk en enig mens aan, want om hem uit den lijve te rukken, zijn maar weinige van node'.

Hij vervolgt zijn relaas met enige minder lovende opmerkingen aan de doctores medicinae in het thuisland: 'Zo de Artsen die in Holland zo breed van de genezing deze qualen weten te redeneren, eens ooggetuigen van dezelve woede waren geweest, en eindelijk aan land waren gekomen, zouden zij merken, dat het gras der velden, hoe gering ook, meer vermogen heeft om die ziekte te genezen, dan hun ingebeelde wijsheid en aangeprezene geneesmiddelen'.

Maar niet alleen het scheepsvolk viel ten offer aan deze ziekte, ook bij de thuisblijvers in de steden, meer nog dan op het platteland, brak de scorbuut bij vlagen uit als een endemische ziekte, voornamelijk in de winter en bij oudere mensen. Door de invoering van de aardappel als volksvoedsel op het vast land van Europa is de scorbuut in het laatst van de 18de eeuw gaan afnemen, zonder dat men er mee op de hoogte was dat in de aardappel het vitamine C, het geneesmiddel bij uitstek tegen scorbuut, aanwezig was. De zeelieden die op de Oost- en de West voeren, wisten reeds, dat voldoende verse groenten en citrusvruchten de scorbuut genas. De *appeltjes van oranje* in het bekende lied van Piet Hein, waren voor de zeelieden die ze veroverden van meer waarde, dan het Spaanse zilver, wilden ze de reis overleven.

Vermeld dient te worden dat Pieter van Foreest, die van 1558 tot 1596 in Delft als stadsgeneesheer werkzaam was, een uitvoerige studie wijdde aan de scorbuut¹⁸. Hij is dus een tijdgenoot van Jan de Groot. Na de ziekteverschijnselen in al zijn verschillende hoedanigheden uitvoerig, mede aan de hand van casuïstische mededelingen, beschreven te hebben, geeft Van Foreest in zijn verhandeling ook richtlijnen aan voor de therapie. Zo schrijft hij onder meer: 'Deze ziekelijke aandoening kan niet worden genezen, dan na een aderlating en een buikzuivering, benevens de toediening van die middelen, die de wegen der milt openen en de oorzaak van de scheurbuik, nl. de onmatige menging der humores deden verdwijnen. Toen deze waren voorafgegaan hebben wij het tandvles doen betten met verschillende afkookfels, zoals van weegbree, zenegroen, rozen, toppen van braam, beekpunten

en lepelblad, waaraan nadat het gezuiverd was rozenhoning of moerbeingelei was toegevoegd. Even dienstig hiertoe is een poeder van gedroogd lepelblad en beekpunten of ook wanneer het tandvles alleen met het sap van lepelblad wordt ingewreven, of dikwijls gebet met een afkooksel van die kruiden in melk'. Een ander middel dat Van Foreest hiervoor gebruikte was clematis, weegbree met wortel, toppen van braam, salie met daaraan toegevoegd de schil van een oranjeappel 'in een koperen pot gekookt met twee liter helder oud bier en één liter van wijn Poitou of zure rode Franse wijn tot ongeveer de helft ingekookt, nadat dit kooksel opgeklaart is moet er 24 drachmen rozenhoning aan worden toegevoegd'.

Voor al in de vitaminarme jaargetijden, stak de scorbuut de kop op. Ook Vallensis' recept is uitgeschreven in december als de 17de eeuwse winterkost arm aan vitamine C is. Vooral de ouderen onder de stedelingen werden het eerst getroffen door vitaminegebrek. Rauwkost als winterpenen en bewaarde appels van de herfstpluk worden eerder door de jeugd gegeten dan door eerbiedwaardige Delfse magistraten en hoogwaardigheidsbekleders waartoe vader Jan de Groot behoorde. Zo lijkt het erop, gezien de inhoud van het recept en de maand waarin het is uitgeschreven, dat dit mede een aanwijzing is dat Jacobus Vallensis, Jan de Groot voor een lichte vorm van scheurbuik heeft behandeld.

18 Pieter van Foreest (1521-1597) is na zijn medische studie in Leuven, Padua, Bologna, Rome en Parijs, stadsgeneesheer te Delft geweest. In 1575 was hij als hoogleraar aanwezig bij de opening van de Leidse Universiteit; zie o.a. H. A. van Foreest, *Het oude geslacht Van Foreest 1250-1570*. Assen 1960. In 1558 schreef Van Foreest aan zijn broer Jacob een brief waarin hij uitvoerig sprak 'De scurbuto malo cognoscendo et curando, loco exempli aliorum morborum' wat betekent: over de herkenning en behandeling van de scheurbuik als een voorbeeld van andere ziekten. Deze brief herschreef hij in 1590, doch toen gericht aan zijn beide neven Jordanus en Adam van Foreest. De brief werd tenslotte opgenomen in Van Foreests: *Observationum et curationum medicinalium ac chirurgicarum opera omnia*. Frankfurt 1609. Een Nederlandse vertaling van deze brief verscheen in de *Opuscula Selecta Neerlandicorum de Arte Medica*, deel 13. Amsterdam 1935, p. 17-93.

Van zelfstandig collecteur tot ambtenaar

Problemen rond de belastingdienst in Holland, 1750-1760

J. W. Heringa

Het ambtelijk apparaat van het gewest Holland was in de eerste helft van de 18de eeuw nog klein. In deze situatie kwam verandering als gevolg van het besluit van de Staten van Holland en Westfriesland van 25 juni 1749 om met ingang van 1 januari 1750 de vroeger verpachtte en wegens de pachtersoproeren in 1748 afgeschafte belastingen weer in te voeren en door overheidsdienaren te laten invorderen. In de korte tijd van een half jaar zette de gewestelijke overheid voor de inning van deze belastingen een nieuwe dienst op, waarvan in het Zuiderkwartier ruw geschat ongeveer duizend mensen deel uitmaakten¹. De overheid kwam hierdoor in aanraking met problemen en omstandigheden die haar voordien niet hadden beziggehouden. Tot 25 juni 1748 waren die belastingen immers verpacht geweest en was de zorg van de inning aan de particuliere pachters overgelaten. De problemen die zich bij de snelle opbouw van de nieuwe belastingdienst voordeden en de omstandigheden waaronder in het begin gewerkt werd, vormen het onderwerp van dit artikel. Hierbij speelt de vraag een rol in hoeverre er sprake was van continuïteit of van een breuk tussen het oude stelsel van verpachting en het nieuwe van de collecte. In het onderzoek dat aan dit artikel ten grondslag ligt, staat het ontvangerschap Leiden centraal.

De gemenelandsmiddelen

De imposten die tot 1748 verpacht en sinds 1750 gecollecteerd werden, maakten een aanzienlijk deel uit van de gewestelijke belastingen van Holland. De imposten leverden omstreeks 1750 in de regel ongeveer 45% van de fiscale inkomsten van het gewest op². Deze heffingen vormden een bont geheel en vielen, gelet op de wijze van heffen, uiteen in twee groepen, de beschreven en de onbeschreven middelen³.

De beschreven middelen werden jaarlijks of halfjaarlijks bij aanslag opgelegd op basis van de aangifte door de belastingplichtigen, de beschrijving die op vastgestelde ziddagen in steden en dorpen plaats vond. Onder deze groep vielen het hoorngeld, gebaseerd op het aantal stuks vee in eigendom; het koehouderszout, geheven van de hoeveelheid zout gebruikt bij de bereiding van boter en kaas; de bezaaide landen, belast naar de oppervlakte van het bebouwde land en het oorgeld aangeslagen op het bezit van paarden, samen bekend als de bouwmiddelen. De overige beschreven middelen waren het heren- en redemptiegeld, onder andere gebaseerd op het aantal huisbedienden; het karossen- en speeljachtengeld en tenslotte een belasting op de geschatte consumptie van koffie, thee en cacao en van tabak.

De onbeschreven middelen bestonden voor het merendeel uit accijnzen of middelen van consumptie. De invordering van deze belastingen beruiste in hoofdzaak op het afgeven van geleidebiljetten voor het vervoer van goederen als boter, vlees (het bestiaal), meel

Dank is verschuldigd aan prof. mr. J. Th. de Smidt, wiens suggestie leidde tot dit onderzoek, verder aan drs. R. Liesker voor zijn steun bij het vinden van het studiemateriaal, en tevens aan hem en aan drs. R. C. J. van Maanen voor vele adviezen. In het bijzonder breng ik dank aan prof. dr. J. J. Woltjer voor zijn hulp om uit de gevonden gegevens dit artikel te vormen.

1. Algemeen Rijksarchief, *Kantoor Collectieve Middelen van Holland en Westfriesland in het Zuiderkwartier* (Collectieve Middelen), nr. 1226: Register van bedienden der collectieve middelen in het district Leiden.
2. Vriendelijke mededeling van drs. R. Liesker te 's-Gravenhage.
3. F. N. Sickenga, *Bijdrage tot de geschiedenis der belastingen in Nederland*. Leiden 1864, p. 168, 307, 309.

No. 43 1754

SIMON VAN SWIETEN,

Hoofgaarder van 't Oirgeld van de Paarden/ met de Tiende Verhooging, over AMSTERDAM, AMSTELAND, RIETWYK en RIETWYKER-OORD, ingegaan den eersten *may* 1754 doed by dezen Infinnieren uit de naam ende van wegen de Hooge Overigheid.

Hendrik Pieter van Drecht

Dat gy alle uwe Paarden opregetelyk zult hebben aangegeven, en ook binnen acht dagen, na dat gy uw Paarden uit het een District van een Gaarder in dat van een ander Gaarder van dit Middel zult hebben vervoerd en gebracht, dezelve zult moeten aangeeven met uitdrukking van de onderdom van dien, en op wat dag die aldaar gebracht zyn, volgens het 2de en 3de Articul van de Ordonnantie, op een boete van tien Guldens voor yder Paard dat verzwegen of niet aangegeven is, en is alzo aangegeven op den 3^{en} *may* 1754 *van* Paarden.

Oirgeld bedraagt *f* 4 - 16 -
 Tiende Verhooging *f* 0 - 9 - 10
 Somma *f* 4 - 3 - 10

Voldaan op het overleveren van die Billicet *f* 6 : -
 Den ghelelen Inhoud voldaan den *20^{en} Junij* 1754

Van der Meer

De Aantekening zal worden gedaan ten huize van den voorsz. Hoofgaarder op de Dinsdag des 12^{den} van de Maend' (alwaar de gelyke gerooyet wordt, 's morgens van 9 tot 11, en 's namiddags van 2 tot 4 uren), uitgezeten die Zaterdag vomsidd'g. 17) noch de Aftrekking ook by de Gaarders van de Diergen in Angieland.

Van der Meer

Atb. 1. Een aangeslagene in het oor- of paardengeld (Foto Belastingmuseum Rotterdam).

(gemaal), bier, wijn, gedistilleerd, brandhout, fruit, consumptie-zout, zeep, turf en kolen. Op deze biljetten behoorden naam en adres van de leverancier en van de afnemer, de aard en de hoeveelheid van de goederen, alsmede de datum van levering vermeld te worden. Behalve de impost moest er voor deze biljetten in de meeste gevallen het zogenaamd klein zegel betaald worden. Voorts vielen onder deze groep de rechten op de waag en de rondemaat, gebaseerd op de verplichting dat vrijwel alle aangevoerde goederen tegen betaling op een officiële waag gewogen of door beëdigde meters gemeten moesten worden. Tenslotte was er nog het veer- of passagegeld, een belasting op inter-lokaal vervoer per schip of voertuig.

Het stelsel van verpachting

De organisatie van de heffing van deze belastingen was tot 1748 eenvoudig. Commissarissen van de Staten van Holland verpachtten in aanwezigheid van de betrokken gewestelijke ontvanger van de gemenelandsmiddelen en twee schepenen uit de hoofdplaats van het pachtdistrict in het openbaar bij opbod en afslag het recht om deze belastingen in overeenstemming met de plakkaaten en de ordonnanties te innen⁴. Soms werd de inning van een belasting onderhands opgedragen aan een groep belanghebbenden, zoals bij voorbeeld de wijnimpost aan de gezamenlijke wijnkopers; men sprak dan van *admodiatie*. De overheid hield slechts bij uitzondering, bijvoorbeeld in het geval van een te laag geboden pachtsom, de inning van een impost in eigen hand. De gewestelijke overheid poogde vrijwel elk risico uit te sluiten door van de pachters een borgstelling te eisen⁵. De gewestelijke ontvangers moesten er slechts op toezien, dat de pachtsommen tijdig werden betaald. Het personeel voor de administratie en inning stond in dienst van de pachters. Meenden de pachters hulp nodig te hebben van deurwaarders of gerechtsbodes, dan mochten zij aan deze opdrachten geven. Bij de bestrijding van belastingontduiking en fraude hadden de pachters steun nodig van de baljuws, schouten en hun dienaren, aan wie zij hiervoor vergoedingen gaven. Exacte gegevens hieromtrent zijn niet bekend. Toen de verpachting was afgeschaft en de inning van de imposten was opgedragen aan gaarders in dienst van de overheid, vroegen de schouten en baljuws met een beroep op deze gewoonte een uitkering onder de naam *assistentie- of exploitiegeld*. Die uitkering werd in 1757 vastgesteld op f 800 voor de schout van Leiden en f 400 voor elk van diens substituten. De schout van Amsterdam ontving f 2000, die van Rotterdam f 1200⁶. De omvang van deze uitkeringen suggereert, dat de vergoedingen van de pachters voor de schouten en baljuws een belangrijke inkomstenbron waren.

In geschillen tussen een pachter en een belastingplichtige trad de overheid als rechter op. Hiermee werden schepencommissarissen belast, die gekozen waren uit de schepenbank van de hoofdstad van het district van verpachting. In hoger beroep bestelden Gecommitteerde Raden, die het dagelijks bestuur van het gewest vormden⁷. Het leek een eenvoudig maar doeltreffend systeem. De pachters konden als vrije ondernemers binnen de grenzen van de voorschriften soepel reageren op allerlei problemen. De belastingbetalers vonden bescherming bij de rechter. De overheid zou door de concurrentie van de tegen elkaar opbiedende pachters niet tekort komen. Het geld kwam regelmatig binnen, daar de pachters op vastgestelde dagen aan de gewestelijke ontvangers moesten betalen. Dit ging sneller dan wanneer de overheid de belastingen zelf zou moeten innen. Binnen deze opzet kon de overheid volstaan met de aanstelling van één commies-fiscaal in het Zuiderkwartier van Holland voor controle op de juiste invordering van de imposten en de naleving van de belastingwetgeving⁸.

Afschaffing van de verpachting

Toch schortte er het een en ander aan dit stelsel. De overheid betaalde voor de inschakeling van de pachters een hoge prijs. Dit blijkt uit de stijging van de opbrengst

4 Gemeente-archief Leiden, *Secretarie archief II 1575-1851* (Secretarie Archief), nr. 9325 DDDD: Gerechtsdagboek, p. 227, 233, dd. 16-9-1746.

5 Gemeente-archief Leiden, *Notarieel Archief* nr. 2098, fol. 52, 108, 166, dd. 1-2-1745.

6 Algemeen Rijksarchief, Archief Staten van Holland, *Notulen van Gecommitteerde Raden* (Gecommitteerde Raden), nr. 3101, fol. 825, 829v, dd. 15-5-1752.

7 P. H. Engels, *Geschiedenis der belastingen in Nederland*. Rotterdam 1848, p. 84.

8 *Resoluties van de Staten van Holland en Westfriesland* (Resoluties), p. 626-630, dd. 13-7-1730.

van de imposten toen de overheid deze zelf liet collecteren⁹. Pachters gingen over de schreef door regenten te ontzien en door op eigen wijze de ordonnanties te interpreteren. Er ontstond onrust onder de bevolking wanneer deze geconfronteerd werd met een verhoging van de imposten die in haar ogen onterecht was. Sinds 1678 waren er tekenen dat voor de bevolking de grens van de belastingstijging bereikt was¹⁰. In bepaalde gevallen leidde het optreden van pachters tot een overschrijding van die grens, bij voorbeeld door het aanslaan van personen voor belastingen waaraan deze weinig of niet behoefden bij te dragen.

De jaren 1747 en 1748 waren roerige jaren met grote binnenlandse onrust. In navolging van de Noordelijke provincies, waar in het voorjaar oproer had geleid tot afschaffing van de belastingverpachting, ontstond in juni 1748 onrust in Holland. De pachtersoproeren woedden het hevigst in Haarlem en Leiden¹¹. Omdat de zaak geheel uit de hand dreigde te lopen, besloten de Staten van Holland op 26 juni 1748 op voorstel van stadhouder Willem IV de belastingverpachting onmiddellijk af te schaffen. Daarmee kwam de heffing van de imposten ten einde en verdween een belangrijke inkomstenbron.

Na dit besluit werden de Staten van Holland genoodzaakt snel naar andere middelen om te zien. Als tijdelijke maatregel besloten zij op 20 juli 1748 het provisioneel middel in te voeren. Dit hield in dat aan steden en dorpen met ingang van 1 augustus 1748 een jaarlijkse *quote* werd opgelegd, die over de huishoudens omgeslagen diende te worden. Deze omslag had het karakter van een directe belasting, in tegenstelling tot het merendeel van de afgeschafte imposten. De Staten besloten naast dit provisioneel middel ook enkele imposten te handhaven¹².

Het provisioneel middel voldeed echter niet. Door de geringe medewerking van de plaatselijke besturen en belastingplichtigen bleef de opbrengst ver beneden de raming. Stadhouder Willem IV legde daarop aan de Staten van Holland de keuze voor tussen de invoering van een directe belasting, het zogenoemde *generaal en classicaal familiehoofdgeld*, of de herinvoering van de in 1748 afgeschafte imposten. Deze zouden dan ingevorderd worden door ambtenaren in dienst van de overheid. De Staten kozen voor het laatste. Bij plakkaat van 22 juli 1749 werd bekend gemaakt dat met ingang van 1 januari 1750 het provisioneel middel zou worden beëindigd en de collecte van de oude imposten zou beginnen.

De oude heffingen keerden terug. De tarieven bleven in het algemeen gelijk. Slechts enkele verlagingen werden ingevoerd 'om de kleine gemeente eenigermate te soulageeren door een vermindering van de lasten op haar gewoon dagelijks voedsel'¹³.

De organisatie van de collecte

Gecommitteerde Raden, die als dagelijks bestuur verantwoordelijk waren voor de belastingheffing, moesten binnen een half jaar een nieuwe organisatie uit de grond stampen. Bij dit werk ondervonden zij grote steun van de raadadvocaat-fiscaal Antony van Wesele, die kon putten uit zijn ervaring van commies-fiscaal. Voor de eigenlijke inning kon men nauw aansluiten bij de tijdens de verpachting gegroeide vormen. De indeling in districten, de rechtspleging, de rompslomp van de bijjetten en de vele hulp-

⁹ *Gecommitteerde Raden*, nr. 3102, fol. 311, dd. 10-2-1751.

¹⁰ R. Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw*. Baarn 1982, p. 32, 35-39, 45-47, 137.

¹¹ Zie voor de pachtersoproeren in Leiden: D. J. Noordam, *Het Leidse pachtersoproer van 1748* (Pachtersoproer), in: *Leids Jaarboekje* 72 (1980), p. 87-98.

¹² *Collectieve Middelen*, nr. 1298, dd. 20-7-1748.

¹³ *Collectieve Middelen*, nr. 1298, dd. 25-6-1749.

krachten kwamen terug¹⁴. De rol van de pachter werd overgenomen door de hoofdgaarder in dienst van het gewest. Deze was verplicht in zijn ressort één of meer imposten volgens de instructies te *collecteren* met behulp van zijn personeel en de in zijn gebied werkzame ondergaarders¹⁵. De ondergaarders inden al de belastingen in hun gebied en droegen de opbrengst af aan de betrokken hoofdgaarders. Het personeel van de hoofdgaarders en de ondergaarders waren niet in dienst van de belastinggaarders, maar van het gewest. Al deze functionarissen werden benoemd door Gecommitteerde Raden. De voordracht van degenen die in een stemhebbende stad werkten, werd opgesteld door de hierna te noemen opziener en het stadsbestuur. Degenen die in een dorp werkten, werden voorgedragen door de opziener, ook al kwam het voor dat een baljuw iemand voorstelde.

De meeste hoofdgaarders hadden een boekhouder, één of meer assistenten, één of meer deurwaarders en *cherchers* bij zich in dienst. Het werk van de boekhouders vraagt weinig toelichting. De assistenten hielpen op het kantoor, deden dienst bij het peilen van de voorraden bij belastingplichtigen, bij de beschrijving voor de beschreven middelen en bij het ophalen van achterstallige betalingen¹⁶.

De deurwaarders werkten in het begin voor verscheidene gaarders. Later waren zij aan één of slechts enkele gaarders ondergeschikt. Tot hun taak behoorde het verlenen van hulp bij de inning van achterstallige imposten, namelijk om 'tot gerief van de gaarders te doen insinuatien, sommatiën, gijselingen, apprehensiën en executiën, hem contenterende met een redelijk salaris ten minste bezwaarnisse der ingezetenen'¹⁷. De kosten die zij hiervoor in rekening mochten brengen werden door Gecommitteerde Raden vastgesteld. Daarnaast assisteerden de deurwaarders bij het peilen der voorraden en verrichtten zij diensten bij de beschrijving, waarvoor zij per dag betaald werden. Volgens hun instructie mochten in 1750 alleen die deurwaarders in dienst blijven die 'door haar schikkelijk en bescheiden aard en gedrag onder de ingezetenen geen nieuwe onlusten zullen verwekken'¹⁸. De schrik van juni 1748 zat er bij de overheid nog wel in. Voorts waren er *cherchers* of lopers en *toezienders*, wier opdracht was te waken tegen fraude en sluikerijen. Aan het hoofd van de recherche stond een opzichter die opdracht gaf waar en wanneer *gevigileerd* moest worden¹⁹. Met het oog op het doen van *aanhalingen* (het in beslag nemen van smokkelwaar) en eventueel de arrestatie van een *fraudeur* kregen zij soms een aanstelling als deurwaarder. Veelal beschikten zij echter niet over de nodige bekwaamheid en er kwamen nogal wat klachten over hun optreden²⁰. Zij stonden in het algemeen lager aangeschreven dan de gerechtsdeurwaarders.

Afhankelijk van de aard van de impost waren er, evenals vroeger, schrijvers aan de poorten en sluisen, waagmeesters, assistenten in de waag en de vleeshallen, toezienders op de markten en bij de molens, wijnroeiers voor het meten van de hoeveelheid en de sterkte van de wijnen, proevers voor het bepalen van de sterkte van de brandewijnen, prieseiders voor het taxeren van het slachtvee, meters van koren en kalk, turfponders (waaronder veel vrouwen), houftelders en voorts stadsbodes. Gezien de aan hen uitgekeerde bedragen mogen wij aannemen dat dit voor sommigen een hoofdbetrekking was, voor anderen een bijverdienste. Al dit personeel werd aangesteld door het stads-

14 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3100, fol. 744, dd. 28-5-1750.

15 *Collectieve Middelen*, nr. 1298, dd. 2-10-1748.

16 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3101, fol. 1568, dd. 24-11-1750.

17 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3099, fol. 909, dd. 19-12-1749 en fol. 873, dd. 3-12-1749.

18 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3099, fol. 873, dd. 3-12-1749.

19 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3101, fol. 1675, dd. 8-12-1750.

20 *Collectieve Middelen*, nr. 32, fol. 301, dd. 3-10-1756.

bestuur in overleg met Gecommitteerde Raden²¹. Verder waren er nog bier- en koren-dragers en appelkruisers en dergelijke, die erop moesten toezien dat bij de door hen vervoerde goederen een geldig biljet aanwezig was. Zij werden door het stadsbestuur aangesteld, maar ontvingen hun beloning van het publiek waaraan zij hun diensten verlendden.

Voor de meeste ondergaarden op de dorpen was het gaarderschap eveneens een bijverdienste. Voor deze post koos men, evenals ten tijde van de verpachting, vaak een schoolmeester, een chirurgijn of een gerechtsbode, van wie men mocht aannemen dat zij konden lezen en schrijven en de bevolking kenden²². Van de eis dat zij geen nering mochten doen in goederen waarvan zij de impost inden, werd noodgedwongen afgeweken wanneer geen andere geschikte ondergaarder gevonden kon worden. Voor neringdoen was het bezwaarlijk ondergaarder te zijn wegens het risico van verlies van negotie. In het ressort Leiden waren ongeveer vijftig personen als ondergaarder bij de collecte betrokken.

Beloning

Voor een juist systeem van beloning van de hoofdgaarden tastten de Staten van Holland aanvankelijk in het duister. Zij zegden in 1749 aan de hoofdgaarden van de onbeschreven middelen en aan de hoofdgaarder van de beschreven middelen over Lisse, Voorhout en Noordwijkerhout een percentage van hun ontvangst toe²³. Het gebied Lisse, Voorhout en Noordwijkerhout werd in 1756 gevoegd bij het Hoogkwartier van Rijnland. Het inkomen van de hoofdgaarder van het gemaal werd in 1760 gewijzigd in een vast salaris²⁴. De vier hoofdgaarden van de beschreven middelen over Leiden, het Hoog-, Middel- en het Laagkwartier van Rijnland ontvingen vanaf 1750 een vast salaris²⁵, maar dit werd voor het toen onder één hoofdgaarder vallende Hoog- en Middelkwartier van Rijnland en voor de hoofdgaarder over Leiden in 1754 gebracht op respectievelijk 2%²⁶ en 1¼% en over het Laagkwartier in 1760 op 2¼% van de opbrengst. Voorts kregen de hoofdgaarden in het begin 1% van het bedrag dat de onder hen ressorterende ondergaarden aan hen afdroegen. Toen men in de loop van 1750 gewaar werd, dat de opbrengst aanmerkelijk hoger uitviel dan iemand had voorzien, werd de vergoeding in de vorm van 1% van de collecte van de ondergaarden weer ingetrokken²⁷ en de percentages van de eigen collecte veelal verlaagd.

Ook hadden de Staten in 1749 de hoofdgaarden een aandeel in de opbrengst van de boeten toegezegd. Dit ging terug op een gebruik ten tijde van de verpachting. De pachters mochten in bepaalde gevallen na toestemming van Gecommitteerde Raden een fraudezaak met de overtreders regelen tegen een overeen te komen bedrag. De pachter behield een deel van de afkoopsom. Deze toezegging aan de hoofdgaarden werd nog kort voor het begin van de collecte ingetrokken, omdat volgens de Staten 'de collecteurs en hun bedienden zijn te considereren als ontvangers van het gemene Land dat door de fraude is benadeeld en zij voor derzelver arbeid ieder naar qualiteit naar billikheid worden beloofd'²⁸. Het aandeel dat hen oorspronkelijk was toegedacht, zou worden gestort in de kas van het gewest.

21 *Secretarie Archief*, nr. 578, fol. 35v, dd. 16-1-1750.

22 *Collectieve Middelen*, nr. 1298, dd. 16-10-1748 en nr. 33, fol. 348, dd. 13-11-1754.

23 *Secretarie Archief*, nr. 6682, fol. 74, 141, 197, 222, 235, 248, 312, 325, 345, 361, 374.

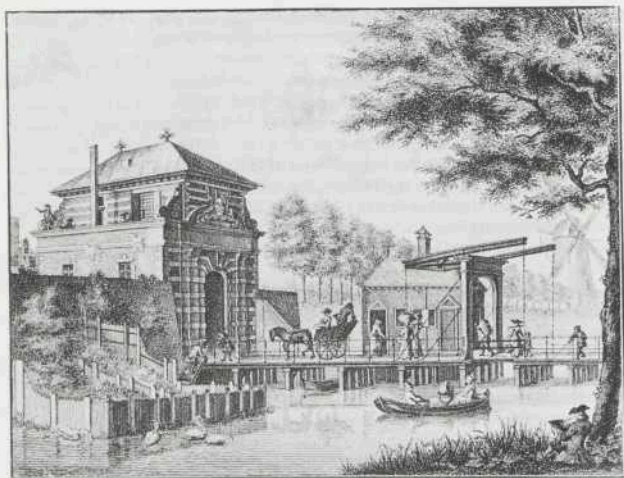
24 *Secretarie Archief*, nr. 6692, fol. 147.

25 *Secretarie Archief*, nr. 6682, fol. 14, 45, 54, 82.

26 *Collectieve Middelen*, nr. 1226, fol. 2v (Nolla), fol. 22v-23 (Hartevelde), fol. 36v (Wildemans).

27 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3101, fol. 1111, dd. 8-8-1750.

28 *Groot Placcaatboek*, deel 7, Den Haag 1770, p. 1020-1021, dd. 19-12-1749.

Abt. 2. De Rijnburgse poort te Leiden met een schrijvershuisje, 1762 (Foto Gemeente Archief Leiden).

De beloning van de ondergaarders bestond uit een percentage van het bedrag dat zij inden, waarbij vaak een maximumbedrag was vastgesteld. De percentages varieerden van enkele procenten tot tien procent. De hoogte van het percentage was vaak een punt van onderhandeling bij de aanstelling²⁹. Boekhouders en assistenten ontvingen een vast salaris³⁰. Dat van de boekhouders liep van *f* 500 tot *f* 700. De assistenten verdienden gewoonlijk *f* 480 tot *f* 500, de deurwaarders in vaste dienst ontvingen *f* 420. Daarbij kwamen nog de inkomsten van sommaties en executies. Voor de assistentie bij het peilen van voorraden ontvingen zij *f* 2-10-0 per dag³¹. De cherchers en toezinders verdienden in de regel niet meer dan *f* 6 per week en in de winter slechts *f* 5, omdat dan de dagen korter waren³². Hierboven konden zij een premie verdienen van *f* 10 voor het aanhalen van gesmokkelde goederen en van *f* 25 voor het aanhouden van een smokkelaar. De schrijvers aan de poorten en sluizen kregen een percentage van het bedrag dat zij voor het gewest ontvingen.

Het systeem van beloning van deze belastingambtenaren in het ressort Leiden was in grote trekken gelijk aan dat van hun collega's te Amsterdam³³. Voorzover wij over

29 *Collectieve Middelen*, nr. 32, fol. 202, dd. 10-1-1752.

30 *Collectieve Middelen*, nr. 1226, fol. 24v, 100v, 101v, 132v.

31 De getallen betekenden resp. gulden-stuiver-penning.

32 *Collectieve Middelen*, nr. 32, fol. 39v-40, dd. 17-1-1751.

33 H. A. Diederiks, *De Collecteurs van de gemene landsmiddelen in Amsterdam en omstreken in de tweede helft van de 18e eeuw*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 90 (1977), p. 484-502.

vergelijkbare gegevens beschikken, lag de beloning van het personeel in Amsterdam hoger dan in Leiden en in Delft³⁴. Voor verscheidene functionarissen waren er echter, behalve de inkomsten van het gewest, ook betalingen van lokale besturen en vergoedingen van het publiek enerzijds, maar anderzijds ook kosten ten laste van de ambtenaren.

Daar waar door de stad dezelfde goederen belast werden als voor het gewest, maakte het stadsbestuur van Leiden voor de inning van de stedelijke accijnzen gebruik van de diensten van de gewestelijke hoofdgaarders en hun bedienden. De beloning van een hoofdgaarder kon daardoor *f* 100 tot *f* 400 hoger uitvallen³⁵. Een boekhouder ontving *f* 175 tot *f* 200 extra. De assistenten kregen van de stad *f* 150 tot *f* 200. Ook de schrijvers aan de poorten en sluisen ontvingen van stadswege een beloning. Veelal hadden deze ook vrij wonen, terwijl de stad hen jaarlijks *f* 30 betaalde in plaats van de in het verleden verstrekte turf.

Er zijn aanwijzingen gevonden, dat er naast deze uitkeringen uit de gewestelijke en stedelijke kas nog andere, meer of minder legale, bronnen hebben bestaan. Zo werd een boekhouder ontslagen wegens diefstal uit een kas waarin het geld van de sommaties werd bewaard³⁶. Uit de rekeningen blijkt het bestaan van die kassen echter niet als bron van inkomsten voor het gewest. Het was bedienden verboden geld aan te nemen van wachtende kooplieden en schippers om op de kantoren de bijjetten snel voor 'vertoond' af te tekenen. In Amsterdam werden priseerders ontslagen wegens te laag taxeren van slachtvee³⁷. De priseerders werden echter betaald in verhouding tot de opbrengst van de impost en hadden eerder reden om te hoog te taxeren. Kwamen zij dan op een andere wijze aan hun trekken? Een ander geval is dat van een hoofdgaarder van de impost op wijn en brandewijnen die een boete van twee maal *f* 1000 kreeg wegens 'gebrek aan vigilantie'³⁸ en dat zonder nadere toelichting!

Een dergelijke zware boete, gelijk aan een jaarsalaris, suggereert dat de betrokkene wellicht meer dan alleen te lankmoedig jegens de belastingplichtigen is geweest.

Tegenover de inkomsten stonden de nodige uitgaven. De meeste functionarissen moesten bij het aanvaarden van hun werk niet onaanzienlijke kosten maken. Zo betaalden de hoofdgaarders *f* 24 voor zegelkosten³⁹, voorts de rekening van de notaris voor de akte van cautie en de kosten van de borgstelling. Voor de cherchers bedroegen de kosten van de aanstelling *f* 11-15-0⁴⁰. Toen enkele cherchers wegens hun behoeftige omstandigheden dit bedrag niet konden betalen, mochten zij dit voldoen door wekelijks *f* 1 van hun weekloon van *f* 5 te laten inhouden. Hiertegenover stond dat de belastingambtenaren niets behoeften bij te dragen in de diverse belastingen op de ambten. Sommige ondergaarders hadden een boekhouder of assistent in dienst, bijvoorbeeld bij ziekte of ouderdom. Dit werd slechts toegestaan voor eigen risico en op eigen kosten⁴¹. Het was ook mogelijk, dat bij afwezigheid van een ondergaarder zijn werk werd waargenomen door zijn vrouw of door een familielid.

Een andere onkostenpost ten laste van de hoofdgaarders was in veel gevallen de huisvesting. De meeste hoofdgaarders te Leiden hadden hun kantoor aan huis. De uitzonderingen waren de hoofdgaarder van het recht op de waag die in de waag

34 *Collectieve Middelen*, nr. 1225: Register van bedienden der Collectieve Middelen te Delft.

35 *Secretarie Archief*, nr. 3112, fol. 225, 227v.

36 *Collectieve Middelen*, nr. 33, fol. 69, dd. 23-8- en 4-9-1753.

37 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3105, fol. 433, dd. 10-3-1752.

38 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3119, fol. 491, dd. 30-3-1756.

39 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3099, fol. 887v-888, december 1749.

40 Zie noot 31.

41 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3100, fol. 226, dd. 21-1-1750.

zetelde⁴², en die van de impost op de bieren en wijnen, aan wie de stad de huisjes aan de Hooglandse kerk ter beschikking stelde⁴³. Nieuw benoemde hoofdgaarders ontvingen voor de inrichting van hun kantoor éénmaal een som van f 600. Vervolgens moesten zij dit op eigen kosten onderhouden⁴⁴. Een vergoeding van de kaarsen en turf voor de verwarming en verlichting van het kantoor was begrepen in het salaris⁴⁵. Een deel van de huivering werd bestosigd door de overheid. Voor de schrijvers aan de poorten en sluisen waren er kleine huisjes waarvan ook de lopers gebruik maakten. Ten behoeve van de toezieners op de fruitmarkt en botermarkt liet men huisjes maken om daar bij slecht weer te schuilen en biljetten te schrijven⁴⁶, mede om te voorkomen dat deze toezieners hun toelucht vonden in een herberg.

Controle

De tot dusver besproken functionarissen verrichtten hun werk vrijwel op dezelfde wijze als de pachters vóór juni 1748. Alleen de juridische en financiële positie van de betrokkenen was ingrijpend veranderd. Deze verandering had echter belangrijke consequenties voor de verdere ontwikkeling van de organisatie van de belastingdienst. Vóór 1748 moest de pachter zelf alle problemen oplossen. Benadeelde hij hierbij de belastingbetaler, dan kon deze de rechter inschakelen. Was hij te toeschietelijk, dan benadeelde hij allereerst zichzelf. Hij droeg het ondernemersrisico, niet alleen omdat hij van het ene jaar op het andere zijn inkomsten aan een concurrent kon verliezen, maar ook de gevolgen van misoogst, veepest, in het algemeen van conjunctuuromslag, moest hij opvangen. Faillissementen waren onder de pachters geen zeldzaamheid. Dit laatste was vanaf 1750 niet meer het geval. De gaarder was nu een ambtenaar die voor rekening van het gewest werkte. Hij had, zolang hij voldeed, evenals de overige bedienden een vaste betrekking, zelfs met de mogelijkheid van een ouderdomspensioen. Wanneer hij uit vrees voor de reactie van de bevolking, uit onwetendheid of eventueel omgekecht door een belastingplichtige, ten gunste van de belastingbetaler besliste of fraude door de vingers zag, dan benadeelde hij de gewestelijke kas. Bovendien bestond er het gevaar, dat een gaarder zich ten koste van het gewest bevoordeelde door te knoeien met de boekhouding of door rechtstreeks een greep in de kas te doen. Een controle van het nieuwe apparaat was dan ook veel meer omvattend dan ten tijde van de verpachting. Dit overlaten aan slechts één commies-fiscaal was niet meer mogelijk. De Staten van Holland creëerden boven de weliswaar nieuwe, maar in wezen oude organisatie een vrijwel geheel nieuwe top voor deze controle.

In 1748 en 1749, jaren waarin al enkele imposten gecollecteerd werden, volstonden de Staten nog met de aanstelling van één controleur van de collecteurs. De controleur, Jacob Vosmaer, hield toezicht op de boekhouding en het doen en laten van het toen nog beperkte groepje gaarders⁴⁷. Ook verstrekke hij hen de biljetten. Voor administratieve assistentie kon hij een beroep doen op bestaande ambtelijke instellingen van Holland, zoals de Secretarie en de Financie. Deze ene controleur was vanzelfsprekend niet opgewassen tegen de grote hoeveelheid werk die de algehele invoering van de collecte op 1 januari 1750 met zich mee ging brengen.

Voor de uitoefening van de controle werd er in elk ressort een opziener aangesteld, die

42 *Secretarie Archief*, nr. 577: Bijlagen bij de notulen van burgemeesters, fol. 41, dd. 10-12-1748.

43 *Secretarie Archief*, nr. 3110, fol. 57v.

44 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3102, fol. 864, dd. 20-4-1751.

45 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3122, fol. 1622, dd. 12-11-1756.

46 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3104, fol. 2349, dd. 20-12-1751.

47 *Resoluties*, dd. 2-10-1748.

het contact onderhield tussen Gecommitteerde Raden en de gaarders. Hij was belast met het toezicht op de hoofdgaarders en met het beheer van de biljetten. De instructie van deze functionaris werd in de eerste periode van de collecte enige malen aangepast⁴⁸.

Volgens de instructie mochten de opzieners niet zijn 'regenten, officieren [dat wil zeggen schout of baljuw], ontvangers of bedienden van ontvangers'. Evenmin mochten zij neringdoenden zijn. Zij dienden hervormd te zijn en het was hen verboden giften aan te nemen.

De opziener moest ervoor zorgen dat gaarders de vereiste cautie stelden. Hij oefende in eerste instantie de controle uit op de werkzaamheden, de administratie en het kasbeheer van de gaarders in zijn ressort. Daartoe diende hij deze drie maal in het jaar te bezoeken. De opziener moest de gezegelde en ongezegelde biljetten naar behoefte onder de gaarders distribueren en toezicht houden op het beheer daarvan. Hij diende er voorts op toe te zien dat de boeken van de hoofdgaarders volledig werden afgesloten en dat deze bij hem voor een eerste controle werden ingeleverd. De opziener zond dan al die boeken door naar Den Haag voor de definitieve controle. Alle uitgaven die de hoofd- en ondergaarders ten behoeve van de collecte verrichtten werden door de opziener geverifieerd. Van al deze werkzaamheden behoorden de opzieners rapport uit te brengen aan Gecommitteerde Raden.

Alle ordonnanties en instructies van de Staten van Holland en van Gecommitteerde Raden werden naar de opziener gezonden ter distributie onder de hoofd- en ondergaarders, met de opdracht erop te letten dat deze bescheiden ordelijk werden bewaard. De opziener moest het voor de gaarders benodigde drukwerk bestellen. De correspondentie van de hoofdgaarders met Gecommitteerde Raden liep via de opziener, die de brieven veelal van commentaar voorzag. Ook was de opziener betrokken bij de vervolging van *fraude* (opzettelijke overtreding) en *contraventie* (niet opzettelijke overtreding).

De opziener moest voorstellen doen voor de aanstelling, ontslag of vervanging en de salariëring van de bedienden. Hij had daartoe geen beslissingsbevoegdheid. Ook voor het verplaatsen van personeel, zoals toezieners bij de molens en cherschers, lag de beslissing bij Gecommitteerde Raden. In geval van ontslag, overlijden of verdwijnen van gaarders moest de opziener maatregelen voorstellen om te voorzien in de waarneming van de vacante post.

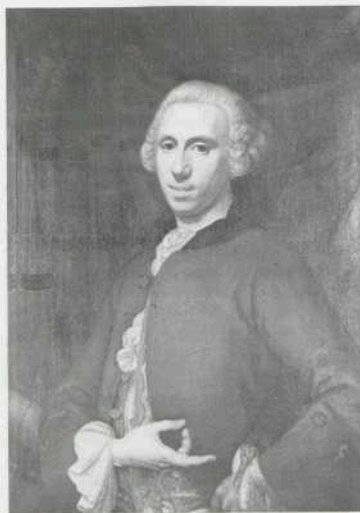
Sommigen hadden bij hun benoeming tot opziener geen flauw vermoeden hoe zwaar hun functie was. Bovendien was er voor de eerste opzieners ook nauwelijks tijd geweest zich op hun taak voor te bereiden. Het duurde tot 1756 voordat de opzieners van de grotere kantoren toestemming kregen een klerk in dienst te nemen te hunner assistentie. De opziener in Leiden kreeg daartoe f 300 per jaar⁴⁹. Het onttrekt zich aan onze waarneming of opzieners vóór 1756 op eigen kosten al een klerk in dienst hadden.

De beloning van de opzieners bestond uit een salaris, waarvan de hoogte werd vastgesteld in verhouding tot het belang van ieders kantoor⁵⁰. In het eerste decennium van de collecte zijn die salarissen in de meeste ressorten verhoogd, soms erg fors. Ontvang de opziener in Leiden in 1750 f 1000, in 1760 was dit f 1800. Het motief voor deze verhogingen was beloning voor betoonde ijver. Een bijkomende reden was wellicht dat de salarissen van hoofdgaarders in enkele gevallen die van de opzieners overtroffen. Wilde de zware functie aantrekkelijk zijn voor bekwame ambtenaren, dan moest de beloning aangepast worden. De opzieners ontvingen naast hun salaris een reiskosten-

48 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3099, fol. 861-867, dd. 1-12-1749; nr. 3120, fol. 554, dd. 12-4-1756; nr. 3134, fol. 398, dd. 4-4-1760.

49 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3125, fol. 723, dd. 12-7-1757.

50 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3099, fol. 875, dd. 3-12-1749.

Afb. 3. Jacob Vosmaer (1717-1781),
de controleur van de collecteurs
(Particuliere verzameling;
Foto Iconographisch Bureau)

vergoeding, afhankelijk van het aantal dagen dat gereisd werd en van de kosten van het vervoer. Die kosten konden uiteenlopen van *f* 8 per dag voor Schiedam tot *f* 20 voor Gorinchem. Ook de reiskosten zijn in een aantal rsorten in het eerste decennium fors verhoogd. Zoals uit al zijn werkzaamheden blijkt, nam de opziener als een ver vooruitgeschoven controleur een sleutelpositie in.

Ook in Den Haag kwam een uitgebreid apparaat ten behoeve van de controle in het Zuiderkwartier tot stand. Aanvankelijk verwachtte men blijkbaar dat de controleur van de collecteurs Jacob Vosmaer, die een deel van zijn taken had afgestaan aan de opzieners, een algemene controle op alle gaarders kon uitoefenen, adviezen geven en de boekhouding van de hoofd- en ondergaarders en van de opzieners kon controleren. Omdat Vosmaer dreigde te verdrinken in de grote hoeveelheid werkzaamheden van de collecte, en de Secretarie en Financie van Holland evenmin ingesteld waren op zoveel werk, besloten de Staten van Holland in mei 1750 een afzonderlijk kantoor op te richten. Dit kantoor, bekend als 'het comptoir geschikt tot onderzoek van de verantwoording der bevorens verpachte en althans gecollecteerd werdende middelen'⁵¹, werd geplaatst onder leiding van een commies en was ondergeschikt aan het college van Gecommitteerde Raden. Tot commies werd Jacob Vosmaer benoemd.

Op het kantoor van de Collectieve Middelen in Den Haag zagen klerken alle posten en tellingen van de hoofd- en ondergaarders na. Na controle werd de rekening door de klerk voor gezien getekend. Vervolgens werd de rekening ter fiattering en ondertekening voorgelegd aan twee leden van het college van Gecommitteerde Raden. Pas wanneer dat

⁵¹ *Secretarie Archief*, nr. 475, p. 9, dd. 25-11-1755.

alles was afgehandeld, werd de hoofdgaarder gedéchargeerd en kon hij in geval van beëindiging van zijn dienstverband, zijn borgstelling opheffen.

Aanvankelijk heeft men de controle met de bijkomende werkzaamheden schromelijk onderschat. Dacht men eerst met vier klerken het werk aan te kunnen, op 27 juli 1750 besloot men er nog eens twee aan deze toe te voegen, om jaarlijks de ettelijke duizende rekeningen te kunnen controleren. Op 2 oktober 1751 werd het aantal gebracht op tien⁵².

De achterstand in het controlewerk liep desondanks op tot enkele jaren. Pas nadat de hoofdgaarders en hun boekhouders beter ingewerkt raakten, werd het controlewerk van de rekeningen minder tijdrovend. Niet alleen het aantal klerken, maar ook het aantal werkuren werd uitgebreid. De kosten voor de beloning van dit overwerk werden gevonden door de gaarders voor het controleren van de rekeningen te belasten met vijf stuivers per *f* 1000 ontvangen bedrag, met een minimum van vijf stuivers en een maximum van tien gulden voor het opnemen van iedere rekening, dus ten koste van de gecontroleerde ambtenaar⁵³. In 1751 bleek de kantooruimte te krap te zijn en Vosmaer kreeg voor zijn kantoor een grotere ruimte⁵⁴. De rekeningen namen weldra zo veel plaats in, dat men besloot deze enkele jaren na de voltooiing van de controle te laten vernietigen.

Vosmaer werd in Den Haag dermate in beslag genomen door zijn administratieve werkzaamheden, dat hij niet in staat was een ander deel van zijn taak uit te voeren⁵⁵. Als controleur behoorde hij alle hoofdgaarders te bezoeken en over hun werk aan Gecommitteerde Raden te rapporteren. Daarom ondernamen in het voorjaar van 1750 enkele leden van het college van Gecommitteerde Raden zelf een inspectietocht langs alle gaarders. Hiermee was ongeveer een half jaar gemoeid⁵⁶. Een groot aantal functionarissen werd vervangen wegens ongeschiktheid of onbetrouwbaarheid. Het was uiteraard niet de bedoeling om Gecommitteerde Raden blijvend te belasten met dit onderdeel van de controle. Vosmaer, die als commissie van het kantoor van de collectieve middelen wel in Den Haag moest blijven, werd ontlast van de opdracht tot inspectie ter plekke. Deze taak werd nu opgedragen aan twee inspecteurs van de collectieve middelen⁵⁷. De eerste twee inspecteurs, Anthonis Mattheus uit Amsterdam⁵⁸ en Johannes Eusebius Voet uit Dordrecht, konden daarbij hun ervaring als opziener goed gebruiken. Zij moesten per jaar 150 dagen reizen om bij alle hoofd- en ondergaarders te controleren of deze hun taak volgens de instructies uitvoerden. Zij rapporteerden hun bevindingen aan Gecommitteerde Raden. De inspecteurs hebben ongetwijfeld de uitvoering van de impostgaring allengs verbeterd.

Verzet tegen de fiscus

De gewestelijke overheid nam in 1750 de lastige taak van de belastinginning zelf ter hand. Zij werd daardoor rechtstreeks geconfronteerd met een publiek dat zijn afkeer tegen belastingaarders niet verhulde en met lokale overheden die hun ingezetenen hierin passief en soms ook actief steunden. In Haarlem en in de Alblasserwaard kwam het bij de herinvoering van de collectie tot zulke grote oproeren, dat de gewestelijke

52 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3101, fol. 1033v, 27-7-1750; nr. 3104, fol. 1921, dd. 2-10-1751.

53 *Collectieve Middelen*, nr. 1301, Resoluties Staten dd. 12-6-1752.

54 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3102, fol. 752, dd. 5-4-1751; nr. 3124, fol. 234, dd. 17-4-1757.

55 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3100, fol. 16, dd. 2-2-1750.

56 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3101, fol. 1671, dd. 8-12-1750.

57 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3102, fol. 612, dd. 23-3-1751.

58 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3100, fol. 628, dd. 6-5-1750; nr. 3099, fol. 881, dd. 4-12-1749.

overheid troepen moest sturen. In het ontvangerschap Leiden bleef het vrij rustig. Wel maakte de hoofdgaarder van het gemaal met zijn assistenten spannende momenten door bij het peilen van voorraden te Nieuwkoop. De plaatselijke bevolking dreigde hen met rijkdom en al in het water te smijten, terwijl de baljuw en de gerechtsbodes zich niet lieten zien⁵⁹. In Leiden zelf werden bedienden bedreigd en daarom wilden enkele cherchers buiten de stad geplaatst worden, liever dan in de stad 'alwaar zij met haat werden achtervolgd'⁶⁰. Over de wijnkopers te Amsterdam schreven de inspecteurs van 'kwaadwilligen die langs allerhande wegen tot spijt van God en de Souverijn Godlooselijk de ordonnantiën overtreden'⁶¹.

Kan men begrip hebben voor de houding van het publiek, laakbaarder nog lijkt het optreden van de plaatselijke overheid. In 1750 weigerden de schepenen in Leiden kleerblekers de eed af te nemen, waartoe deze volgens de ordonnantie verplicht waren⁶². Het kan zijn, dat men dit weigerde omdat men de ordonnantie onuitvoerbaar achtte. De positie van de gaarders werd zo wel bijzonder moeilijk. Toen vooraanstaande burgers in gebreke bleven het heren- en redemptiegeld te betalen, verleenden de bodes van de stad geen assistentie bij de invordering, daarin gesteund door schepenen. Toen vervolgens hoofdgaarder Nolla de wanbetalers met executie dreigde, weigerden schepen-commissarissen die als rechters in fiscale zaken optraden, hun medewerking⁶³. Nolla's poging de zaak bij Gecommitteerde Raden aanhangig te maken met notarieel vastgelegde getuigenverklaringen mislukte, omdat de notarissen niet bereid waren hun diensten te verlenen uit vrees voor verlies van clientèle.

In Amsterdam haalden de hoofdgaarder van de impost op de wijnen Pieter Reyers en de opziener Frederik Vaster zich de woede van het stadsbestuur op de hals, toen Reyers, overigens terecht en volgens zijn instructies, aanmerking maakte, dat een bijlet van de wijnimpost te lang onder een particulier – een schepen – was gebleven. Er ging een klacht naar de Staten van Holland over deze 'indecente en irreverente behandeling' door een belastingambtenaar. Het uiteindelijk resultaat was, dat zowel Vaster als Reyers hun excuses moesten aanbieden. Niet lang daarna werd Reyers, een Orangist, wegens fraude ontslagen⁶⁴.

Ook in andere steden in het Zuiderkwartier deden zich gevallen voor, waarin schepenen de gaarders tegenwerkten in de uitoefening van hun werk.

Technische problemen

De gewestelijke overheid kreeg eveneens rechtstreeks te maken met de problemen die de toepassing van de belastingwetgeving met zich meebracht. Vooral voor de lagere ambtenaren vormden de ordonnanties met al hun verfijningen een waar doolhof waarin zij het spoor gemakkelijk bijster raakten. Voor ieder soort goederen bestonden aparte ordonnanties over welke bijjetten waren voorgeschreven bij vervoer binnen de provincie, voor export, import en doorvoer. De bepalingen over de vereiste bijjetten voor laden en lossen door binnenschippers, zeeschippers, veer- en beurtschippers en wagenvoerders werden in de loop der jaren nader toegelicht. Dat kwam de eenvoud niet ten goede.

59 *Collectieve Middelen*, nr. 32, fol. 3, dd. 26-1-1750.

60 *Collectieve Middelen*, nr. 32, fol. 73, dd. 25-3-1751.

61 *Collectieve Middelen*, nr. 1254, p. 202.

62 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3102, fol. 333, dd. 13-2-1751.

63 *Collectieve Middelen*, nr. 33, fol. 280, dd. 10-8-1754 en fol. 359, dd. 24-11-1754.

64 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3103, fol. 1388, dd. 26-6-1751 en fol. 1447, dd. 8-7-1751.

Afb. 4. Spotrent op Pieter Reyers, collecteur op de wijnimpost, die in 1751 met veel geld vluchtte (Foto Belastingmuseum Rotterdam).

De ordonnanties met bijbehorende toelichtingen waren niet alleen ingewikkeld, maar ook verre van waterdicht. Nog in 1757, zeven jaar na de invoering van de collecte, moesten de inspecteurs erkennen dat de inning van de rechten op de waag, de rondemaat, de inkomende granen en de inkomende tabak grote moeilijkheden gaven, maar 'dat zij huiverig zijn geweest om hieromtrent veel regelen aan de cherchers ter hand te stellen, omdat door de minste onoplettendheid of onkunde der recherche grote gisting onder de kooplieden zoude kunnen worden verwekt, en een dubbele omzichtigheid omtrend de invordering dezer middelen nodig is, behalve dat het middel van de waag en de rondemaat zo weinig gemanieerd is met behoedzelen tegen geoefende fraudeurs, dat zeer weinig door de cherchers daaromtrent kan nagegaan worden, en meest aan de goede trouw van wegers, meeters en pondgaarders of makelaars moet overgelaten worden'⁶⁵.

Omdat veel cherchers en ondergaarders niet voldoende op de hoogte waren van de ligging van de dorpen, was het mogelijk goederen, zogenaamd bestemd voor de export, zonder de volle accijns te betalen, naar plaatsen binnen Holland te zenden. Daarom werd in 1756 op voorstel van de inspecteurs besloten aan alle cherchers en ondergaarders een lijst van alle steden, dorpen en ambachten binnen het gewest Holland ter hand te stellen. Het was voor de cherchers ook niet eenvoudig de uiteenlopende voorschriften op te volgen voor de verschillende soorten van handelaren als factoors, grossiers, kramers en van de verkopers van drank als wijnkopers, bierstekers, slijters, tappers en flessianen (verkopers in het klein) ten aanzien van de maximum en minimum hoeveelheden die iedere groep mocht in- en uitslaan, en van de biljetten die daarbij gebruikt moesten worden. Voordien kwam een pachter individueel met de handelaren tot een accoord over dergelijke problemen. Ook moest er eenheid gebracht worden in de

⁶⁵ *Collectieve Middelen*, nr. 1254, p. 23, 109-112, 262.

verschillende maten van gelijknamige emballage, zoals de Amsterdamse, Rotterdamse en de Dordtse stoop in de wijnhandel⁶⁶. Veelvuldig werd er geknoeid met het zout, doordat men het lager belaste koehouderszout en het ongeraffineerde zout voor de visvangst en voor het inzouten van voedsel voor de zeeschepen gebruikte als consumptiezout voor gewone consumptie, dat zwaarder belast was.

Een andere bron van moeilijkheden vormden de verschillen in de hoogte van de imposten van Holland en van de andere gewesten, hetgeen smokkel in de hand werkte⁶⁷. Gecommitteerde Raden hadden hiertegen geen afdoende remedie. De gewestelijke overheid kon slechts trachten door een intensieve recherche de smokkel te weren. Ook probeerde men de sluikhandel minder aantrekkelijk te maken door in de grensgebieden de imposten te verlagen. Het kwam ook voor dat dorpen en streken een tijdelijke verlaging van imposten kregen, bij voorbeeld naar aanleiding van overstroming of inpoldering. Zo ontstonden er ook binnen het gewest Holland verschillen in de hoogte van de belastingtarieven.

De wetgeving en de praktijk stelden hoge eisen. Het mag dan ook niet verwonderen, dat de inspecteurs in 1757 de recherche zeer gebrekkig bevonden. De meeste cherchers hadden onvoldoende kennis van zaken. De inspecteurs stelden voor aan alle personen bij de recherche een memorie te geven met instructie over de vereiste gezegelde en ongezegelde bijtjen bij het in- en uitslaan van goederen en het peilen van voorraden. Zij legden daartoe een door hen gemaakt ontwerp voor⁶⁸. In deze memorie stond tevens hoe opgetreden moest worden bij de inbeslagname van goederen en bij aanhouding van fraudeurs, en welke gaarder en gerechtelijke instantie daarbij ingeschakeld moesten worden. De inspecteurs merkten hierbij op, dat zij de gaarders zeer onkundig hadden bevonden inzake de vervolging en dat zij niet in alle steden gelijk handelden. Tegen de talloze fraudemogelijkheden trachtte de overheid zich in te dekken door alle betrokkenen onder ede te stellen, niet alleen de hoofd- en ondergaarders en alle bedienden⁶⁹, maar ook de impostplichtige neringdoenden⁷⁰. Aanvankelijk had men de handelaren willen verplichten ieder jaar de eed in handen van schepen-commissarissen af te leggen, maar in 1751 besloot men dit terug te brengen tot een eed bij de aanvaarding van het beroep.

De gaarders waren verplicht de imposten volgens de instructies te collecteren. Toch moesten zij dikwijls naar eigen inzicht beslissen. Zo moest de gaarder van het recht van de waag waar nodig 'de neringdoenden persuaderen om te accorderen en composeren op de voet als zij ten tijde van de verpachting hadden betaald, gebruikende daartoe alle meest dienende en zachte middelen'⁷¹. Jaarlijks moest hij Gecommitteerde Raden een lijst van neringdoenden ter goedkeuring voorleggen met wie en voor welke bedragen er zou worden geacordeerd. Het was hem verboden crediet te geven tenzij *de manantie van het middel* dat vorderde. De geacordeerde bedragen moest hij *met alle moderatie* invorderen, dat wil zeggen dat hij toch wel crediet moest geven.

De hoofdgaarders

Bij de nieuwe belastingdienst konden de mensen een positie met een grote mate van bestaanszekerheid verwerven. Wie waren het, die van deze mogelijkheid gebruik

66 *Collectieve Middelen*, nr. 1299, Resoluties Staten dd. 6-7-1750.

67 *Secretarie Archief*, nr. 473, p. 243, dd. 31-12-1750.

68 *Collectieve Middelen*, nr. 1254, fol. 2v.

69 *Secretarie Archief*, nr. 578, fol. 33v, dd. 5-1-1750.

70 *Collectieve Middelen*, nr. 1300, Resoluties Staten dd. 4-1- en 2-2-1751.

71 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3099, fol. 884, dd. 5-12-1749.

maakten⁷²? Nadat de volkswoede zich tijdens de oproeren in juni 1748 zo duidelijk tegen de pachters had gekeerd, was de animo om een post bij de collecte te aanvaarden gering. Voor de gewone man leek het ambt te veel op dat van de gehate pachter. Het bemannen van de kantoren heeft bij het begin van de collecte dan ook veel moeite gekost en daardoor kon men niet kieskeurig zijn. Zo werden mensen aangesteld die niet behoorden tot de hervormde kerk, ondanks de bezwaren die soms hiertegen werden ingebracht. Betrekkelijk veel ambtenaren zijn benoemd die buiten het gewest geboren waren. Naarmate de keus ruimer werd, plaatste de overheid in de vacante functies vooral Hollanders. In hoeverre de politieke kleur in de eerste jaren bij de aanstelling een rol heeft gespeeld is in Leiden niet gebleken⁷³. In ieder geval zijn geen leiders van de beweging van september 1748 later benoemd in de belastingdienst in het ontvangerschap Leiden.

De hoofdgaarders zouden volgens hun instructie 'moeten weesen nugtere en bequaame manspersonen van een eerlijk comportedement en gedrag en bekend te zijn van een goede imborst en rekkelijk humeur, kunnende behoorlijk leesen, schrijven en cijferen'⁷⁴. Zij mochten geen handel drijven in goederen waarvan zij de rechten collecteerden. Men mocht van hen verwachten dat zij voldoende kennis van de ordonnanties zouden hebben om te weten op welke artikelen en tot welke bedragen belasting betaald moest worden. Zij behoorden een exacte administratieve verantwoording over te leggen. Daarnaast werd verwacht, dat zij bestand zouden zijn tegen de verleiding tot oneerlijkheid.

Voor twee van de in 1748 te Leiden benoemde hoofdgaarders was hun post bij de belastingen slechts een nevenfunctie die nauw aansloot bij hun hoofdberoep. Jacob de Clercq was afslager van de vis en daardoor in de gelegenheid om de negende penning op de zalm en de steur te innen, wat hem een bescheiden extra inkomen opleverde, zoals f 69-1-0 in 1750⁷⁵. Lucas van Asten verrichtte als *knecht* van het bierbrouwersgilde administratieve werkzaamheden⁷⁶. Op verzoek van de Hollandse brouwers was in 1748 de impost op de *buitengebrouwen* (geïmporteerde) bieren gehandhaafd. Van Asten kreeg als hoofdgaarder de taak deze impost te innen die zijn bazen tegen buitenlandse concurrentie moest beschermen. Hij bleef ondertussen knecht van het gilde.

Bij de andere gaarders verliep de recrutering veel moeilijker. Voor de post van hoofdgaarder van het recht op de waag heeft men in het najaar van 1748 wel twintig mensen gepolst, eer Willem van der Stengh bereid gevonden werd deze functie te aanvaarden⁷⁷. Van der Stengh was in Zaandam geboren en heeft vermoedelijk rechten gestudeerd. Hij was vóór 1748 klerk bij een pachter geweest en kwam dus uit het belastingwezen voort⁷⁸. Iets dergelijks geldt voor Jan Golstein, die als schrijver aan de Rijnsburgerpoort ten tijde van de verpachting bij de belastingen betrokken was. Op voorstel van de burgemeesters werd hij benoemd tot hoofdgaarder van het recht op de rondemaat, de grove waren, de inkomende tabak en de inkomende granen⁷⁹. Merkwaardig genoeg bleef hij tevens schrijver aan de Rijnsburgerpoort en was zo zijn eigen ondergeschikte⁸⁰. Willem Winter werd gaarder van het recht op de ontgronding en de

72 Plaatsen van herkomst en voormalige beroepen zijn ontleend aan dtb-boeken, poorterregisters en *Secretarie Archief*, nrs. 7562 en 7563.

73 Mededelingen van drs. J. A. F. de Jongste te Oegstgeest.

74 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3099, fol. 848, art. 1, dd. 28-11-1749.

75 Zie noot 31.

76 *Secretarie Archief*, nr. 7563, nrs. 3 en 373.

77 *Secretarie Archief*, nr. 577, fol. 34 (Bijlage), dd. 19-11-1748.

78 *Secretarie Archief*, nr. 873, fol. 108, dd. 4-12-1748.

79 *Secretarie Archief*, nr. 873, fol. 100, dd. 24-10-1748.

80 *Secretarie Archief*, nr. 5644: Collecteboek 1750.

Alf. 5. Ook op het platteland bestonden allerlei belastingen op in- en doorvoer van goederen. Hier het tohek bij Berkel, waar impost geheven werd (Foto Belastingmuseum Rotterdam).

doorvaart van de turf⁸¹. Winter was geboren in Hessen-Kassel; vóór 1748 was hij lijfknecht en later pruikemaker.

In 1750 werd het corps hoofdgaarders verder uitgebreid. Twee geboren Leidenaars, Gerard Camper, een wijnkoper en Johan van Velthuysen, vroeger in de textiel werkzaam, kregen het recht van de waag en de boter en de impost op het gemaal onder hun hoede. Golsteins taak werd uitgebreid met het recht op het brandhout en de fruiten. Reeds in 1750 bleken deze drie gaarders niet voor hun taak berekend te zijn⁸². Zij werden als hoofdgaarder ontslagen. Golstein behield zijn oude baan als schrijver aan de Rijnsburgerpoort, zodat wij in zijn geval niet aan fraude behoeven te denken. Drie andere hoofdgaarders, Van der Stel, Van Hengel en Sterck, voldeden beter⁸³. Deze waren buiten Leiden geboren, maar waren hier al enige tijd woonachtig. Simon van der Stel was in Amsterdam geboren, had zijn jeugd in Zuid-Afrika en in Oost-Indië doorgebracht en had vervolgens rechten gestudeerd. Hij nam de inning van de impost op de wijnen op zich. Antoni van Hengel, die uit Eibergen stamde, ging de impost op de binnenbieren collecteren. Weldra nam hij de impost op de buitenbieren over van Van Asten die op eigen verzoek werd ontslagen⁸⁴. Van Hengel was lijfknecht toen hij als poorter werd ingeschreven. Sinds 1737 was hij klerk bij de stedelijke bieraccijns⁸⁵.

81 *Collectieve Middelen*, nr. 1298, Resoluties Staten dd. 31-10-1748.

82 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3101, fol. 1616, dd. 1-12-1750.

83 *Secretarie Archief*, nr. 6682, fol. 325, 345.

84 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3100, fol. 379, dd. 27-2-1750.

85 *Secretarie Archief*, nr. 4340: Rekeningen bieraccijns 1737.

Mr. Isaac Sterck nam in de loop van 1750 de imposten over die Golstein en Camper hadden gecollecteerd. Sterck was een domineeszoon uit Noordgouwe (Zeeland). Na zijn studie was hij te Leiden getrouwd en was hier evenals zijn schoonvader in de textiel werkzaam geweest.

Voor de beschreven middelen stelden Gecommitteerde Raden in 1750 vijf hoofdgaarders aan⁸⁶. Cornelis van Akeren (voor het Laagkwartier van Rijnland), geboren in Leiden, was hier handelaar in aardewerk. Hij werd bovendien, na het ontslag van Van Velthuysen belast met de impost op het gemaal. Jacob Nolla (voor Leiden), die in Zoeterwoude geboren was, was slager in Leiden. Hij had in 1747 samen met Jacob Ockhuysen de impost op het bestiaal gepacht⁸⁷. Tijdens het pachtersoproer van juni 1748 in Leiden ontkwam het huis van Nolla aan de woede van de menigte, omdat de pachter het tijdig had laten ontruimen⁸⁸. Isaac van Starckenbrug (voor het Middelkwartier van Rijnland) was ook slager. Hij bleek zijn werk als hoofdgaarder niet aan te kunnen. In het winterkoren- en bezaaiboek dat hij had moeten bijhouden, stond bij zijn ontslag nog geen letter geschreven. De taak van Van Starckenbrug werd toen overgenomen door Abraham Harteveld, die in 1750 hoofdgaarder voor het Hoogkwartier van Rijnland was geworden en in Voorschoten geboren was. Eduard Pook van Bagge, de vijfde hoofdgaarder voor de beschreven middelen (voor Lisse, Voorhout en Noordwijkerhout) was afkomstig uit Kopenhagen. Hij hertrouwde in 1727 in Amsterdam en woonde later in Schoonhoven.

De sleutelpositie van opziener in het ontvangerschap Leiden ging naar mr. Jacob Cras⁸⁹. Deze had zijn jeugd in Oost-Indië doorgebracht, studeerde in Leiden, was advocaat in Harderwijk en verhuisde in 1746 naar Wageningen. Cras faalde uiteindelijk als opziener, want in 1756 kwamen veel onregelmatigheden aan het licht bij een aantal hoofdgaarders en ondergaarders⁹⁰. Cras werd ontslagen en *inhabiël* verklaard. Van oneerlijkheid werd niet gesproken, evenmin werd er een strafvervolgning tegen hem ingesteld.

De ontslagen van hoofdgaarders in 1750 hadden hun grond gevonden in de ongeschiktheid van de betrokkenen. In 1756 was de zaak ernstiger. Drie hoofdgaarders bleken grote tekorten te hebben. Jacob Nolla ontkwam door zijn dood aan strafvervolgning wegens verduistering⁹¹. Cornelis van Akeren sloeg met vrouw en kinderen op de vlucht, eer zijn malversaties aan het licht kwamen⁹². Pook van Bagge was gebleven, maar werd afgezet nadat bij hem grote tekorten waren geconstateerd⁹³. Abraham Harteveld werd in plaats van Van Akeren belast met de impost van het gemaal⁹⁴. Als hoofdgaarder van de beschreven middelen in het Laagkwartier van Rijnland werd Van Akeren opgevolgd door zijn boekhouder Johannes van Putten. Deze moest na twee jaar ontslagen worden, omdat hij zijn post niet aankon⁹⁵. Zelf zocht hij de verklaring voor de slechte gang van zaken in de onbekwaamheid van zijn personeel en zijn slechte gezondheid.

86 *Secretarie Archief*, nr. 6682, fol. 14, 45, 54, 74, 82.

87 *Secretarie Archief*, nr. 3110, fol. 32v.

88 Noordam, a.w., p. 94.

89 *Collectieve Middelen*, nr. 1226, fol. 1, dd. 4-12-1749 en 25-8-1756.

90 *Collectieve Middelen*, nr. 34, fol. 182, dd. 10-8-1756.

91 Gemeente-archief Leiden, *Rechterlijk Archief* (Rechterlijk Archief), nr. 50, fol. 156, dd. 15-12-1756.

92 *Rechterlijk Archief*, nr. 91, dd. 22-8-1756.

93 *Collectieve Middelen*, nr. 34, fol. 212, dd. 11-9-1756 en fol. 222, dd. 19-9-1756.

94 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3122, fol. 1599, dd. 8-11-1756.

95 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3161, fol. 1313, dd. 15-11-1757; *Collectieve Middelen*, nr. 1226, dd. 10-4-1758.

De zaken waren in 1756 in Leiden goed in het honderd gelopen. Het was zelfs nodig Christiaan Treytelaer, die als klerk van het kantoor van de collectieve middelen in Den Haag met de controle op dit ressort belast was, naar Leiden te zenden om orde op zaken te stellen⁹⁶. Hij had enkele maanden nodig om de kantoren van de opziener en de ontslagen gaarders te saneren. Ook een aantal ondergaarders werd bij deze actie vervangen⁹⁷. In plaats van Cras werd Willem van der Stengh, tot dan hoofdgaarder, de nieuwe opziener⁹⁸.

De kansen die zij bij de nieuwe belastingdienst meenden te zien, waren voor Cras, Golstein, Camper, Van Velthuysen en Van Starckenbrug op een mislukking uitgelopen; voor Nolla, Van Akeren en Pook van Bagge op een regelrecht fiasco. Willem Winter, Van der Stel en Sterck konden hun positie handhaven. Hartevelt, Van Hengel en vooral Van der Stengh wisten een mooie carrière op te bouwen. De drie laatste waren geen geboren en getogen Leidenaars. Het lijkt erop, of alleen Leidenaars die het niet konden wilden, en dat degenen die het zouden kunnen, niet wilden. Waren alleen onder de hele of halve *buitenlanders* mannen te vinden die in staat waren deze impopulaire functie te vervullen?

Het lagere personeel

Iets gunstiger dan bij de hoofdgaarders is het beeld bij de boekhouders en de assistenten. Slechts enkele van hen waren eerder bij de belastingdienst betrokken als klerk, schrijver of deurwaarder. Sommigen hadden gewerkt in de textielnijverheid, anderen hadden een winkel die zij vermoedelijk naast hun functie bij de collecte hebben aangehouden. Josué l'Ange was chirurgijn, Philippus Lamoës schoolmeester en Pieter Kastrop boekverkoopster. Ruim de helft was uit Leiden afkomstig, één uit Genève, één uit Bentheim, de overigen uit andere delen van de Republiek. Van de negentien boekhouders en dertig assistenten die tussen 1750 en 1760 in het ontvangerschap werkzaam waren, voldeed een aantal zo goed, dat zij promotie maakten. Joachim Oudaen werd in 1756 ijkmeester van de turfschepen voor het gehele Zuiderkwartier⁹⁹, Cornelis Berkhey werd commissie bij de ontvanger van de gemene landsmiddelen te Leiden¹⁰⁰. Deze twee waren al eerder bij de belastingdienst betrokken geweest. Samuel Gresse uit Genève werd in 1756 te Leiden tot boekhouder benoemd en reeds het volgende jaar bevorderd tot hoofdgaarder van de rondemaat en van het gemaal te Amsterdam¹⁰¹. Van de assistenten brachten Jan van Tiffelen en Johan Kempenaar het tot boekhouder. Pieter Verduyn was tijdelijk boekhouder, Johannes van der Borst werd wel boekhouder, maar voldeed niet zodat hij weer assistent moest worden. Tegenover deze promoties stonden ook ontslagen. Philippus Lamoës werd wegens ziekte ontslagen. Drie boekhouders moesten hun post opgeven op grond van respectievelijk diefstal, luiheid en onhebbelijkheid en ten slotte wangedrag. Ook vijf assistenten verlieten onvrijwillig de dienst. Pieter Ramak werd *inhabiel* verklaard, toen de knoeierijen van zijn chef Nolla aan het licht kwamen¹⁰². Frans Willem Beem, die assistent was bij Pook van Bagge, werd meegesleept in de val van zijn meester en verdween met de noorderzon. Twee anderen werden ontslagen

96 *Collectieve Middelen*, nr. 34, fol. 182, dd. 10-8-1756.

97 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3122, fol. 1610, dd. 9-11-1756.

98 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3121, fol. 1259, dd. 2-9-1756.

99 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3120, fol. 845, dd. 4-6-1756.

100 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3102, fol. 500, dd. 1-3-1751.

101 *Gemeente Archief Amsterdam*, Inventaris Scheltema III, *Archief Burgemeesters XVIII* nr. 28, fol. 51, dd. 5-5-1757.

102 *Collectieve Middelen*, nr. 34, fol. 182, dd. 10-8-1756.

wegens diefstal, luiheid en oneerlijkheid, een derde omdat men er niet in geslaagd was hem iets te leren¹⁰³.

Van de 85 cherchers en deurwaarders in het ressort Leiden kwamen er zeven uit Duitsland, zes uit Gelderland en één uit Friesland, de overigen uit Leiden en omgeving. Van de laatsten waren twaalf eerder werkzaam in de textiel, zes waren bakker, vijf kleermaker, enkele winkeliers, drie koetsiers, twee soldaten, een kopergieter en een schoenlapper. Sommigen waren slechts enkele weken of zelfs dagen in dienst. Herhaaldelijk werden zij overgeplaatst, zowel binnen de stad als van de stad naar de dorpen, al naar gelang de bestrijding van de smokkel dit vorderde¹⁰⁴. Ook verplaatsing van het ene ressort naar het andere kwam voor¹⁰⁵. De meesten misten de nodige bekwaamheid en kennis van de ordonnanties, waardoor zij gemakkelijk geïntimideerd werden door fraudeurs. Toen de Staten van Holland overwogen om bij wijze van bezuiniging het aantal cherchers te verminderen, stelde opziener Cras voor om dan bij voorkeur diegenen te ontslaan die niet konden lezen of schrijven¹⁰⁶.

Bij de boekhouders, assistenten, deurwaarders en cherchers is geen verschil te ontdekken tussen carrières van de *Leidenaars* en de vreemdelingen, zoals wij wel bij de hoofdgaarders meenden te constateren. Het aantal hoofdgaarders in de periode 1750-1760 was echter zo klein, dat het niet mogelijk is om te zeggen of dit verschil op toeval berustte of een diepere achtergrond had.

Nabeschouwing

Het invoeren van het systeem van collecte der imposten door personeel in dienst van de overheid, waartoe in 1749 was besloten, was een krachttoer en het is de verdienste geweest van het toenmalige college van Gecommitteerde Raden, van hun raad-advocaat-fiscaal Antony van Wesele, de controleur Jacob Vosmaer, inspecteurs als Anthonis Mattheus en Johannes Eusebius Voet en een aantal opzieners en hoofdgaarders dat deze operatie geslaagd is. Het systeem heeft ruim vijftig jaar redelijk gefunctioneerd.

In hoeverre was er nu sprake van continuïteit of van een breuk tussen het oude stelsel van verpachting en het nieuwe van collecte uit verschillende gezichtspunten bekeken? Voor het gewest Holland betekende het nieuwe systeem dat de in 1748 abrupt afgebroken en uit de opbrengst van het provisioneel middel slechts gedeeltelijk vervangen stroom van inkomsten uit de collectieve middelen vanaf januari 1750 weer ging vloeien, ja zelfs in grotere mate dan voorheen. Ook de gelijksoortige stadsimposten stegen in dezelfde mate en daardoor hebben de steden ook van het nieuwe systeem geprofiteerd.

Voor de leden van de Staten van Holland en vooral van het college van Gecommitteerde Raden vereiste het nieuwe systeem een veel grotere aandacht en persoonlijke inzet voor de behandeling en oplossing van al die technische en personeelsproblemen die men vroeger nooit gekend had, omdat die door de pachters werden opgelost. In de houding van de stadsbestuurders was in veel gevallen in de eerste jaren weinig of geen verandering te bespeuren, men bleef veelal weinig coöperatief waar het de gewestelijke impostgaring betrof.

103 *Collectieve Middelen*, nr. 32, fol. 306, dd. 19-12-1752 en fol. 177, december 1756.

104 *Gecommitteerde Raden*, nr. 3102, fol. 446, dd. 26-2-1751; nr. 3104, fol. 1875, dd. 24-9-1751.

105 *Collectieve Middelen*, nr. 33, fol. 11, dd. 18-2-1753; Gemeente Archief Den Haag, *Oud archief*, nr. 4836, p. 15.

106 *Collectieve Middelen*, nr. 32, fol. 230v, dd. 19-4-1752.

Voor de brede lagen van de bevolking was er vanaf 1750 meer bescherming tegen willekeur en indirect is de grotere opbrengst der gemene landsmiddelen toch ook aan de bevolking ten goede gekomen. Overigens bleef voor de gewone man en met name voor de handelaren vrijwel alles bij het oude. De imposten, de rompslomp van biljetten en beschrijvingen en het peilen van voorraden verschilden nauwelijks van hetgeen men tijdens de verpachting gewend was. Ook het legerje van hulpkrachten keerde terug, waarbij in Leiden een aantal vanouds bekende gezichten, zoals toezienders op de markten en de wijnrooier.

Voor degenen die de impost invorderden, betekende de verandering daarentegen veel. Er verdween een groep zelfstandige ondernemers, die weliswaar soms exorbitante winsten hebben kunnen maken, maar die anderzijds grote risico's hadden gelopen. Daarvoor in de plaats kwam een corps van hogere en lagere beambten met een vaste positie, zij het voor een aantal nog met een aan hun activiteit gerelateerd inkomen. Hielden zij zich aan hun instructies, dan hadden zij bestaanszekerheid. Geheel afwijkend van het oude stelsel van verpachting, dwong het nieuwe systeem de overheid een apparaat voor voorlichting en controle van de in overheidsdienst werkende opzieners, gaarders en overige bedienden op te zetten. Nadat men de omvang van de controledienst aanvankelijk had onderschat, heeft deze, na de oprichting van het kantoor van de collectieve middelen en vooral na de aanstelling van vaste inspecteurs, nuttig gewerkt. Helaas is men er niet aan toegekomen daarbij de recherche dusdanig te versterken, dat de uitgebreide belastingontduiking de kop ingedrukt kon worden. In tegendeel, de smokkelaars werden steeds vernuftiger en drierster. Hierdoor heeft de groei die de opbrengst de allereerste jaren toonde, zich niet voortgezet.

Door de verbeterde instructie en de opgedane ervaring is geleidelijk een reservoir gegroeid van ambtenaren die vertrouwd raakten met het werken in de discipline van de belastingwetgeving. Men kan zich moeilijk aan de indruk onttrekken, dat dit in belangrijke mate van invloed geweest is op een nog grotere gebeurtenis in de Nederlandse belastinggeschiedenis, de belastingunificatie van Gogel in 1806. De aanwezigheid van een goed georganiseerde en bemande belastingdienst stelde Gogel toen in staat een hervorming door te voeren, die door gebrek aan geschoold kader in 1749 nog niet mogelijk zou zijn geweest.

Inundatie en evacuatie op Goeree-Overflakkee in 1944

J. Verseput

Nadat in 1939 Wereldoorlog II was uitgebroken, hadden de Duitse legers de ene overwinning na de andere behaald. Noorwegen, Denemarken, Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, Joego-Slavië, Griekenland, Polen en uitgestrekt gebieden in Sowjet-Rusland werden bezet.

In de bezette gebieden bleef men lang hopen op een keerpunt. Dit kwam op 31 januari 1943 na de capitulatie van de Duitsers in Stalingrad. De Russen namen het initiatief en in de loop van dat jaar moesten de Duitsers zeer grote gebieden prijsgeven.

In ons land was de opmars van de Geallieerden tegen de *Vesting-Europa* van de grootste betekenis.

De Vesting-Europa

De Westzijde – de kuststrook van Spanje tot de Noordkaap – die door de Duitsers werd verdedigd, had een lengte van 5.000 km. Deze kust lag open voor het vormen van een tweede front. De Duitse legerleiding ging meer en meer rekening houden met een mogelijke invasie. Men meende, dat de kust, die door de Geallieerden zou worden uitgekozen voor een grootscheepse landing, in het bezit moest zijn van brede stranden, waar de eerste troepen op zouden kunnen landen. Daarnaast moesten er havens zijn, die konden dienen voor het ontschepen van versterkingen. Van groot belang was ook de afstand waarover de aanvallende troepen zouden moeten worden vervoerd, terwijl ook de actieradius van de vliegtuigen voor de dekking der militaire eenheden in rekening moest worden gebracht.

In Duitse legerkringen was men het er over eens, dat de meest geschikte plaats was te vinden tussen Vlissingen en Cherbourg en dan speciaal de kust van het Nauw van Calais tussen Duinkerken en de monding van de Somme. Daarnaast werd ook aandacht geschonken aan de Normandische kust tussen Caen en het schiereiland Cotentin. Hitler, die aanvankelijk geloofde, dat de invasie in Denemarken zou plaatsvinden, raakte ook overtuigd van de juistheid van de opvattingen der hoogste militaire autoriteiten.

De eerste hindernis moest de *Atlantikwall* zijn. De bouw van dit gigantische werk was achterop geraakt, toen Hitler in 1943 50.000 arbeiders naar het Ruhrgebied had overgeplaatst, waar zij ingezet werden bij het herstel van de door de bombardementen aangerichte schade.

De Opperbevelhebber-West, Veldmaarschalk Von Rundstedt was niet erg ingenomen met die mogelijke strijd in een *vesting gordel*. Hij herinnerde zich, dat de verdediging van de Maginotlinie in 1939 een mislukking was geworden. Hij wilde de vijand aan land laten komen om deze dan in het open veld te bestrijden, maar Hitler bleek voor deze strategie niet te voelen.

De Führer gaf op 3 november 1943 zijn Weisung Nr. 51 uit, waarin hij wees op het gevaar van een mogelijke invasie in het komende voorjaar. Hij vestigde er de aandacht op, dat die moest worden afgeslagen, want 'Gelingt es dem Feind hier ein Einbruch in unsere Verteidigung in breiter Front [zu erreichen], so sind die Folgen in kurzer Zeit unabsehbar'. In die dagen was Veldmaarschalk Erwin Rommel voor inspectie naar het Westen gestuurd. Bij zijn terugkeer bleek hij het volkomen eens te zijn met Hitlers opvattingen. Hij legde het zwaartepunt van de verdediging zo ver mogelijk naar voren, nl. bij de laagwaterlijn. Daar moesten versterkingen worden aangelegd, die bij vloed onder water zouden moeten verdwijnen. Voor dit doel wees Rommel op scherpe

Dr. J. Verseput overleed in de periode, dat zijn artikel persklaar werd gemaakt.

1 W. Hubatsch (ed.), *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939-1945*, Frankfurt am Main 1962, p. 233.

pyramiden, puntige Spaanse ruiters, betonnen asperges. Dergelijke hindernissen moesten ook op het land worden geplaatst om luchtlandingen te voorkomen. Verder dienden overal versperringen te worden gebouwd, die beveiligd moesten worden door middel van vangdraden voorzien van granaten, die bij de geringste aanraking van die draden tot ontploffing moesten komen. De laaggelegen terreinen moesten geïnundeerd worden. De onderbroken toegangswegen en aanpalende terreinen moesten tot mijnevelden worden omgevormd. De verdedigingsstrook ter breedte van 12 km moest een invasie onmogelijk maken.

Deze visie paste volkomen in Hitlers opvattingen en hij benoemde Rommel tot feitelijke bevelhebber van het belangrijkste gebied in het Westen. Op 11 december 1943 werd door het Oberkommando der Wehrmacht vastgelegd: 'Man wird im Westen wohl noch 2-3 Monate lang mit Ruhe rechnen können. Diese Zeit ist noch aufs intensivste für die Verbesserung der Verteidigungsanlagen auszunutzen².

Het inundatieplan

Het spreekt vanzelf, dat ook ons kustland betrokken zou worden bij dit verdedigingsplan. In november 1943 was Friedrich Karl von Plehwe naar Nederland gezonden om de overstromingen min of meer voor te bereiden. Hij was tegenstander van het militaire plan om de dijken met behulp van springstoffen te vernietigen, waardoor in de ontstane gaten het water (m.n. zeewater) kon binnenkomen. Die overstroming met zout water zou het beoogde effect hebben, maar de hoeveelheden springstof zouden ook enorm groot moeten zijn. Uit gesprekken met sluiswachters bleek hem, dat de inundatie ook kon worden uitgevoerd door het openen van sluisen. In een memorandum van 30 december 1943 bepleitte hij deze laatste methode van *zahmes Fluten* tegenover die van *wildes Fluten*.

In militaire kringen voelde men weinig voor deze methode, omdat de dijken dan als wegen intact zouden blijven. Bovendien moesten dan de sluisen steeds gecontroleerd worden ten einde te voorkomen, dat deze bij eb zouden worden opengezet. De discussies werden tot in de hoogste legerkringen gevoerd. Plehwe werd op 8 februari 1944 ontboden in het algemeen hoofdkwartier in Rastenburg in Oost-Pruisen. Hij sprak daar gedurende ongeveer drie kwartier met Generaloberst Jodl, die pas overstag ging toen gesproken werd over de geweldige hoeveelheden springstof, die het oplazen der dijken zouden vergen. Na afloop van deze bespreking ging Jodl naar Hitler, waar de kwestie opnieuw werd doorgesproken. Na middernacht kwam Kapitein ter zee Assmann bij Plehwe om hem mede te delen, dat Hitler beruiste in het *zahmes Fluten*. Hij zei, dat de desbetreffende bevelen reeds naar Nederland waren doorgegeven. Het verlies van kostbare gronden was wel ter sprake gekomen, maar de Führer had gezegd, dat dit niet meetelde, nu het ging om de verdediging van het Duitse vaderland.

De aanleg van de waterkerende kaden

Onrust onder de bevolking was ontstaan door een artikel in de *Haagse Post* in de laatste week van januari 1944, waarin over de dreigende invasie werd gesproken en waarin de volgende zinsneden voorkwamen:

'De Duitschers zullen de dijken doorsteken, resp. in de lucht laten vliegen en de sluisen openzetten... Van hun standpunt bezien, kunnen zij ook niet anders denken en handelen. Zij willen den oorlog winnen koste wat het kost... Er is bijzonder weinig

2 W. Hubatsch (ed.), *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab)*, Band 3, 1943, Frankfurt am Main 1963, p. 1352-1353.

fantasie noodig om zich voor te stellen, dat er een ramp over ons volk komt... Menschen verdrinken bij duizenden, steden zijn afgesloten van iederen aanvoer, ziekten breken uit, wilde openhopingen van vluchtende menschenmassa's versperren ieder verkeer'. Dit artikel wekte veel beroering, maar de rust keerde toch weer terug.

Op 13 februari 1944 werd een aantal heren uit Goeree-Overflakkee, Voorne en Putten en de Hoekse Waard in Den Haag door Ir. Huisman op de hoogte gesteld van de Duitse plannen, waarbij o.a. Oost-Flakkee onder water zou worden gezet. De voedselcommissaris voor Zuid-Holland wees de heren op de geweldige taak, die zij moesten uitvoeren, nl. de evacuatie van de burgerbevolking, de levende have en de produkten. Deze mededeling gaf aanleiding tot een algemene verslagenheid, maar ook tot gevoelens van haat tegen de Duitse bezetter. Spoedig kwam de opvatting naar voren, dat men niet bij de pakken kon blijven neerzitten. Op het Bureau Provinciale Waterstaat werd gedacht aan een mogelijk redden van de gemeenten Middelharnis, Sommelsdijk en Dirksland. Deze hadden ook voor de Duitsers betekenis als vestigingsplaatsen van de utiliteitsbedrijven, het ziekenhuis en de scholen en als belangrijke verkeersknooppunten. Er werden besprekingen geopend met de Inselkommandant Kapitein Von Zedlitz. Deze stond aanvankelijk afwijzend tegenover deze opvattingen, maar de belanghebbenden wonnen terrein en toen zij verklaarden, dat de waterkerende kaden door de bevolking onder toezicht van amtenaren van Waterstaat konden worden aangelegd, besloot hij het plan te steunen. Hij zocht contact met zijn kommandant in Bergen op Zoom en daarna ging hij zelfs in gezelschap van de N.S.B.-er Gibbels naar het stafkwartier in Dordrecht, waar zij in een stafvergadering van ongeveer twintig hoge officieren de voorstellen uiteenzetten. Na een discussie, die ongeveer 1 1/2 uur in beslag nam werden zij buiten gezet om na ongeveer 20 minuten weer binnengeropen te worden. Toen werd hun mededeeling, dat het voorstel was aanvaard onder voorwaarde, dat de bijna 8 km lange kade in de tijd van 10 dagen zou worden gebouwd.

Terug in Middelharnis werd onmiddellijk begonnen met het maken van tekeningen en het opstellen van de plannen, wat ook in Dirksland gebeurde. Het gerucht van het behaalde succes verspreidde zich als een lopend vuurtje. In vele huizegezinnen heerste een vreugdevolle stemming, ook al vreesde men na de voltooiing van de kaden, toch geëvacueerd te worden. Ook in de te ontruimen gemeenten werd het bericht met getemperde vreugde vernomen. Omdat velen dachten aan de mogelijkheid een gedeelte van de inventaris in de droog blijvende gemeenten te kunnen onderbrengen.

Op 20 februari 1944 werd de oproep op verschillende plaatsen in de betreffende gemeenten aangeplakt. Hierin stond o.a.: 'De geheele bevolking wordt opgeroepen om daadwerkelijk haar volle medewerking te verleenen opdat het werk binnen den gestelden zeer korten termijn uitgevoerd kan worden. Alle grondwerkers, landarbeiders en uitvoerders worden opgeroepen om Maandag 21 Februari a.s. des voormiddags 7.30 uur, zich te melden in het Veilinggebouw voorzien van een schop... Dinsdag a.s. om 8 uur voormiddag moeten alle overige valide mannelijke inwoners zich verzamelen in het Veilinggebouw teneinde nadere instructies te ontvangen. Schoppen mede brengen.

Toeschouwers worden onder geen beding op of bij het werk toegelaten. Wij vertrouwen, dat U allen van den ernst van deze opdracht zult doordrongen zijn'. Honderden, uit alle kringen gingen in de zware kleibodem zwoegen. Het opwerpen van de kaden was geen eenvoudig werk, want het vroom in die dagen tamelijk hard. De bevroren bovengrond moest eerst met een houweel worden opengehakt, waarna de losse ondergrond op het groeiend dijklichaam werd geworpen. De afstand, die dan moest worden overwonnen werd steeds groter en slechts langzaam werden de piketpaaltjes, die de noodzakelijke hoogte aangaven onzichtbaar. Wanneer men meende, dat men er was kwamen zware Zeeuwse paarden over de opgeworpen kade gestapt teneinde de grond flink aan te stampen, waarna de paaltjes weer zichtbaar werden en de zware arbeid wederom moest worden hervat. Het werk, dat ook onder Duitse controle stond vorderde snel en op

Abt. 1. De geïnundeerde Stadse polder te Stad aan 't Haringvliet, juli 1944 (Foto J. Boomsma, in: J. Boomsma en J. Verseput, *Verdrinkend land. Illegale foto-documentatie*. Middelharnis 1945, p. 16).

25 februari waren de ringen gesloten. In het Oosten was ook geprobeerd enkele polders, die beplant waren met uien, uienzaad en wortelzaad te redden. Ook hier werd enig succes behaald.

De uitvoering van de inundatie

Op Goeree-Overflakkee werden op 22 februari de sluisen geopend en werd een begin gemaakt met het doorgraven van bestaande binnendijken. De heren van de Waterstaat voelden zich niet geroepen aan dit vernietigende werk mee te doen. Zij boekten succes toen aan hen werd bekendgemaakt, dat zij vrijgesteld waren van hand- en spandiensten bij het uitvoeren van de inundatie. Anders was het met de sluiswachters, want deze werden verplicht mede te werken aan het bedienen der sluisen. Dit was hard nodig, want de bezetters, die geen idee hadden van de bediening van deze kunstwerken hadden reeds enige schade veroorzaakt bij het snel opendraaien van de sluisen, waardoor het buitenwater naar binnen was gespoten. De Duitsers wilden snelheid en daarom vervoegden enkele officieren zich zelfs bij de gemalen, waar zij het personeel de onmogelijke eis stelden om de pompen om te schakelen, waardoor zij niet uitmaalden, maar het buitenwater zouden inmalen.

In het Kriegstagebuch van het Oberkommando lezen wij onder het hoofd Zuid-Holland: 'In Kauf genommen werden musste, dass 8-10% der holländischen Agrarproduktion ausfriesen und etwa 25.000 Menschen ihre Wohnstätten verlassen mussten . . . jedoch wurde dort, wo Seewasser hereingelassen werden musste, der Boden für 5 Jahre mehr oder minder unbrauchbar gemacht. Die tief einschneidende Wirkung dieser Massnahmen wurden voll in Rechnung gestellt; doch gab der Gedanke, dass der Ernst

der militärischen Lage sie erfordere, den Ausschlag³.

Onder water werd 910 km² gezet, waarvan 250 met zoet- en 660 met zeewater. In totaal ging het om 1½ miljard m³ water, die het gebied zou overstromen.

Op Flakkee werd de oosthelft onder water gezet. In dit gebied waren op 15 maart 1944 10.427 ha. geïnundeerd en waren nog 2.235 ha. droog, o.a. in de polder Oostmoer, die zou worden ingericht voor geschutopstellingen.

Het water drong ook elders steeds verder op en in de loop van maart stonden de te inunderen polders blank. Het was een triest gezicht, want waar men keek, overal zag men water, waarboven kerktorens en bovenverdiepingen van huizen uitstaken. In het begin was op verschillende plaatsen nog het groen van het opkomende wintergraan te zien, maar dit verdorde onder invloed van het zoute water steeds meer en tenslotte was al het groen uit het verlaten landschap verdwenen. De bomen en struiken schenen hun winterrust te houden, ook in het zomerjaarperiode, maar het was niet een tijdelijke rust van de vegetatie, maar de rust van de dood, die over het land lag. Verloren gingen ruim 54.000 fruitbomen en 32.000 windschutbomen. De hoofdoorzaak was het opringen van het zeewater, vooral tengevolge van het binnenlaten van het zeer zoute water uit de Grevelingen. Zo bedroeg het zoutgehalte (grammen per liter water) op 21 augustus 1944 in het Oudeland van Middelharnis 7,2, maar in Oud-Herkingen 29,0. Het zoutgehalte daalde daarna iets tengevolge van de grotere hoeveelheid neerslag. Wanneer de dijkbouwers opkeken zagen zij de afgeladen verlengde tramstellen, die de evacués naar het Hoofd van Middelharnis vervoerden, hetgeen hen min of meer verzoende met het te verrichten werk.

De evacuatie van de bevolking

Op 16 oktober 1942 waren de burgemeesters van de kustgemeenten gewaarschuwd in verband met komende evacuatie. Weldra was een begin gemaakt met het wegvoeren van de bevolking in bepaalde kustgedeelten.

Voor Goeree-Overflakkee, waar alle gemeenten zouden worden ontruimd, werden geen ontruimingsbevelen uitgevaardigd. Op 13 februari 1944 kwam het bevel tot evacuatie van het te inunderen gebied van Oost-Flakkee. De gemeenten Ooltgensplaat, Oude Tonge, Nieuwe Tonge, Herkingen, Stad aan 't Haringvliet en Den Bommel werden door die maatregel getroffen. Het ontruimingsbevel werd na enkele dagen gevolgd door een aantal uitvoeringsbevelen. Aan deze stukken zijn de volgende citaten ontleend: 'Met het oog op de beperkte transportmiddelen wordt aangeraden, voor zoover mogelijk, den inboedel op het eiland zelve bij familie of kennissen onder te brengen. Motortransport is hierbij niet toegestaan. Paardentransport is toegestaan, voor zoover het eiland niet verlaten wordt. Als handbagage, waaronder dekens begrepen moeten zijn, kan in dit geval worden medegenomen maximaal 30 kg. per persoon. Bovendien kan op een nader te bepalen plaats en tijd worden afgegeven een hoeveelheid bagage tot een maximum gewicht van 200 kg. per persoon. Den hier bedoelden personen wordt in hun eigen belang dringend aangeraden ieder een matras aan de 200 kg. toe te voegen. Bovendien wordt gelegenheid gegeven tot het medenemen van een rijwiel, als huisdieren kunnen uitsluitend honden, katten en kooivogels worden medegenomen⁴. Voor de evacuatie van zieken, invaliden en dergelijke personen bestond een afzonderlijke verordening, waarbij het Rode Kruis een belangrijke rol speelde.

3 P. E. Schramm (ed.), *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtsführungsstab)*, Band 4, 1944-1945. Frankfurt am Main 1961, p. 279.

4 J. Boomsmma en J. Verseput, *Verdrinkend land. Illegale foto-documentatie*. Middelharnis 1945, blz. 125-126.

Afb. 2. De Voorstraat in Ooltgensplaat (Foto J. Boomsma, in: J. Boomsma en J. Verseput, *Verdrinkend land. Illegale foto-documentatie*. Middelharnis 1945, p. 62).

Op 23 februari was 7% van de mensen vervoerd, maar vijf dagen later was dit reeds gestegen tot 80%. In het begin van maart waren 15.514 personen vertrokken, vooral naar het Noorden des lands. Naar andere gedeelten of naar slachthuizen waren afgevoerd: 1.420 melkkoeien, 1.460 stuks ander vee, 690 geiten, 296 werkpaarden en 190 jonge paarden. In het inundatiegebied bleven nog 2.279 personen achter. Zij waren wel zeer van de wereld verlaten, want op 25 maart reed de laatste tram tussen Ooltgensplaat en Middelharnis. De Inselkommandant Von Zedlitz was echter van mening, dat het aantal achtergeblevenen, waarbij hij ook diegenen telde, die in het drooggebleven gedeelte van Goeree-Overflakkee onderdak hadden gevonden, veel te groot was en hij zoon op een nieuwe evacuatie, maar door middel van gegoochel met cijfers bleef deze achterwege.

Het droge gebied bleef een probleem vormen, vooral nadat in november de Duitsers steeds meer de nadruk gingen leggen op de mogelijkheid, dat de Engelse vliegtuigen daar landingsplaatsen zouden vinden. Het plaatsen van de Rommelasperges achtte men niet voldoende. Het zou beter zijn, wanneer nog een gebied onder water zou worden gezet. Dit gebeurde in het begin van december. Op de 15e van die maand waren wederom 11.450 ha geïnundeerd. Men beweerde, dat dit door regenwater was gebeurd, maar een enkele polder was wel degelijk met behulp van zeewater geïnundeerd. Wederom moesten vele honderden het gebied verlaten.

De razzia's

De Duitsers hadden met het doel arbeidskrachten te ronselen voor de aanleg van verdedigingswerken, vooral in het oosten van ons land razzia's georganiseerd, maar spoedig kwamen andere motieven naar voren. Legerautoriteiten hadden reeds herhaaldelijk bij Seyss Inquart aangedrongen op het wegvoeren van jonge mannen, die eventueel door een vijand zouden kunnen worden gemobiliseerd. Het vrijgelaten Nederlandse leger moest weer in krijgsgevanenschap worden afgevoerd, maar de resultaten van deze actie waren beneden de verwachting. Nadat de Duitse legerleiding echter had ervaren, dat ondergrondse organisaties in Noord-Frankrijk en België in augustus en september 1944 waardevolle hulp aan de geallieerde opmars hadden verleend en dat in ons land de illegaliteit en zelfs de bevolking via Radio Oranje instructies van militaire aard ontvingen, werd de beantwoording van de vraag of de weerbare mannen moesten worden weggehaald steeds urgenter.

Op 11 oktober 1944 schreef de leider van de Operationsabteilung des Wehrmacht-führungsstabes Berlijn: 'Das Oberkommando der Wehrmacht erwägt Rückführung der wehrfähigen Bevölkerung aus den Niederlanden. Nach Mitteilung Reichskommissar Seyss Inquart handelt es sich allein im Küstengebiet bis Linie Hilversum, Utrecht, Hertogenbosch um etwas 600.000 Männer'. Op 5 november keurde Hitler dit plan goed, waarmee de razzia's konden beginnen: o.a. Texel 9 november, Rotterdam 10 en 11 november, Westland en Den Haag 21 november, Haarlem 6 december, Delft 9 december en Goeree-Overflakkee 20 december. Het geschatte aantal af te voeren mannen werd niet gehaald, maar toch werden ruim 120.000 mannen het slachtoffer van deze razzia's.

In de zeer vroege uren van 20 december 1944 werd op Flakkee huis aan huis een *stellingsbevel* van de Inselkommandant Oberstleutnant Von Alvensleben bezorgd. Hierin stond in slecht Nederlands: 'De oorlogssituatie maakt het noodig, dat alle mannen in den leeftijd van 17-40 jaren geëvacueerd worden. Ze komen aan een andere plaats tot arbeidsinzet. Alle mannen, geboren in de jaren 1904-1927 gaan direct in een bij de woonplaats vlakbij gelegen lager. Aan deze bevel is op 20 December 1944 uiterlijk 10 uur voormiddags te voldoen. Mede te brengen zijn: mondvoorraad voor 2 dagen, eetgerei, een deken, aan bagage mag alleen zooveel mede genomen worden als in een koffer gedragen kan worden. Verboden is dat vrouwen haar mannen vergezellen. Verboden is iedere verkeer op straat vanaf 20 December 1944 voormiddags 10 uur tot nader order'. De animo om zich te melden was zeer gering en dus volgde een tweede bekendmaking. Deze had de navolgende inhoud: 'Aan het evacuatiebevel naar de lagers is maar een klein gedeelte van de jaargangen 1904 tot en met 1927 nagekomen. Het bezettingsleger geeft nog een laatste gelegenheid, die op Donderdag 21 December onherroepelijk afloopt. Na deze tijd zal weermacht het geheele eiland doorzoeken en zullen volgende maatregelen genomen worden:

- 1) Ieder tiende man die bij het doorzoeken aangetroffen wordt, wordt doodgeschoten,
- 2) zijn woonhuis zal neergebrand worden,
- 3) alle overigen mannen worden niet bij de arbeidsinzet ingeschakeld, echter komen in een concentratiekamp.

Om de welwillende bevolking gelegenheid te geven de weermacht te steunen bij het zoeken en opsporen van onderduikers, wordt het uitgangsverbod op Donderdag den 21 December 1944 van 's morgens 6 uur tot 's avonds 18 uur opgeheven. Het bezettingsleger verwacht nu, dat geen verder beroep op de bevolking noodig zal zijn om een zware moeilijke tijd en ellende de bevolking van de eilanden Goeree en Overflakkee te besparen'. Aan deze oproep werd door ruim 90% der bewuste groepen voldaan. Ruim 3.500 personen werden weggevoerd aan boord van onvoldoende schoongemaakte rijnsaken, die met onbekende bestemming de haven van Middelhamis verlieten. Was het de angst voor de uitvoering van de bedreigingen, was het de vrees, dat men op het

reesteland niet kon onderduiken of was het de vrees, dat binnen de kleine gemeenschap een wegblijven te veel aandacht zou trekken? Waarschijnlijk is het wel een samengaan van vele opvattingen, waarbij ook een rol speelde, dat wanneer God dit had beschikt men zich daaraan niet mocht onttrekken. Waarschijnlijk was ook van invloed de komst van zeer vele Duitse militairen, die op 22 december door von Rundstedt zouden worden ingezet tegen de vesting Breda, welke operatie samenhang met het Ardennenoffensief. Opvallend was, dat uit de gemeente Goedereede zich niemand meldde. Dit was het gevolg van een tyfusepidemie, waarvan het eerste slachtoffer aan het einde van oktober was gesignaleerd. Op 17 december had de Duitse Stabsarzt Dr. Scholl op alle deuren van woningen waar patiënten waren kaartjes, waarin het de Deutsche Wehrmacht verboden was binnen te treden, laten plakken. Op de ochtend van de razzia waren op alle toegangswagen tot Goedereede grote gele borden geplaatst, waarop in zwarte letters in het Duits en in het Nederlands stond, dat alle wegen voor de inwoners verboden waren. De Duitsers mochten wel door de gemeente gaan, maar het betreden van huizen en erven was verboden. De mannen, die waren ondergedoken in de andere gemeenten hadden een betrekkelijk veilig gevoel, want de grote buit, die de bezetter binnenhaalde maakte het huis- aan huisonderzoek, dat plaatsvond niet zo serieus. Opvallend was, dat er feitelijk geen rekening met vrijstellingen was gehouden, terwijl de meesten toch uit het droge gebied kwamen, waar in de agrarische sector nog werkzaamheden verricht moesten worden. Enkele heren, waaronder de landbouwconsulent Van Beekom hoopten nog iets te kunnen doen. Zij togen naar Den Haag naar het Rijks-commissariaat en daar bleek Dr. Schuster bereid te zijn 200 personen uit het transport vrij te laten. Na terugkeer op Flakkee werd een lijst opgesteld, maar daarop kwamen 673 namen voor. Gedurende de kerstdagen werd met de Duitsers gemarchandeerd. Deze schrapten vele gegadigden, maar ten slotte kwamen 214 vrijstellingen uit de bus. Toen werd het zoeken naar de plaats waar de gedeporteerden nu zouden zijn. Het transport was al in Kampen, maar een gedeelte was reeds doorgezonden naar Duitsland. Zij, die hiertoe behoorden, waren per trein vervoerd die in de omgeving van Wierden was beschoten door Engelsen. Van de daaruit ontstane verwarring maakte een aantal gedeporteerde gebruik om te ontsnappen en onder te duiken. Velen, die in Kampen waren achterhaald konden naar Flakkee terugkeren. Het jaar 1944 eindigde betrekkelijk goed, want op oudejaarsdag kwamen de bevrijde razzia-gangers terug op het eiland.

Tot slot

Om het verhaal af te ronden, moet ik nog melding maken van de plannen, die in maart 1945 opkwamen om een tweede verdedigingslinie in Oost Flakkee in te richten. Wederom was sprake van een inundatie, maar deze kon worden beperkt tot één polder, de Diëderikpolder. Dit betekende wel, dat aan het natte gebied weer 196 ha. werden toegevoegd. Het totaal geïnundeerde gebied van Oost-Flakkee bedroeg op 15 maart 1945 11.634 ha, waartegenover slechts 1.485 ha droog stonden.

Op 22 april 1945 kwam het bericht, dat de grote Oostmoer moest veranderen in een binnenzee. Arbeiders waren zelfs reeds begonnen, want om 1 uur 's middags was er reeds een gat in de dijk gemaakt ter breedte van 2 m en met een diepte van 0.50 m, waardoor het water met grote kracht de polder binnendrong. Er werd van Flakkee zijde geprotesteerd en met gunstig resultaat, want om 7 uur 's avonds ging de order uit, dat het gat, dat toen reeds een breedte van 4 m en een diepte van 2 m had, moest worden gesloten. Deze polder was gered, want veertien dagen later was door de capitulatie de macht van de bezetter, die nog wel enkele werken, o.m. de vuurtoren van Ouddorp vernietigde, gebroken.

Literatuur

Behalve van de in de noten aangegeven werken, maakte de auteur gebruik van:

R. Albregts, *Van huis en haard verdreven*. Middelhamis 1945.

C. W. C. van Beekom, De gevolgen van een inundatie met zeewater voor den cultuurgrond, in: *Jaarboek Wetenschappelijk genootschap voor Goeree en Overflakkee 1* (1945), p. 57-61.

F. K. von Plehwe, Die Überflutungen in Holland 1944, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 1967, p. 403-411.

S. S. Smeding, De typhus-epidemie te Goedereede 1944/45, in: *Jaarboek Wetenschappelijk genootschap voor Goeree en Overflakkee 2* (1946), p. 107-112.

D. W. Stolp, *Onderzoek en voorlichting in het geïnundeerde gedeelte van Noord-Zeeland en Overflakkee*, uitgave Directie van de Landbouw.

Bovendien raadpleegde de auteur vele stukken uit eigen bezit, die op de gebeurtenissen betrekking hadden en maakte hij een aantal interviews in 1945.

Verenigingsnieuws

Jaarverslag 1982

Het jaar 1982 bracht, acht jaar na de oprichting van Holland, het afscheid van een aantal bestuursleden met een lange staat van dienst: I. Kuyper trad af als ledenadministrateur, de ledenadministratie wordt voortaan gevoerd door mevr. M. Timmers te Oostvoorne. De penningmeester, A.C. Fontani trad af en werd opgevolgd door Frans Burger. J.H. Rombach verliet het bestuur als voorzitter van de redactiecommissie en werd als zodanig opgevolgd door Marita Koomwinder. Mevr. Jonker trad af als voorzitter van de excursiecommissie, Maarten van Doorn volgde haar op. De vice-voorzitter W.M. Zappey trad af, echter om zitting te nemen in de redactiecommissie. Nico Plomp werd daarna benoemd tot vice-voorzitter van het bestuur.

Het bestuur vergaderde 5x. Het aantal leden dat voor 1982 daadwerkelijk z'n contributie betaalde, bedroeg op 31 december 1982: 1681. Dit lijkt een grote achteruitgang vergeleken bij de 1753 leden op 31 december 1981; bij dit laatste getal waren echter ook die leden inbegrepen, die niet opgezegd hadden, maar ook geen contributie hadden betaald. De werkelijke achteruitgang bleef in 1982 beperkt tot ongeveer 40 leden.

Algemene ledenvergaderingen werden gehouden op 24 april te Schiedam en op 30 oktober te Leiden. Voor 1983 werd een combinatielidmaatschap aangegaan met de Vereniging Die Haeghe, die in december de folder van Holland onder zijn leden verspreidde. Op 4 en 5 september was Holland vertegenwoordigd in de stand van de Culturele Raad van Noord-Holland op een historische markt in de Vleeshal te Haarlem. Met redelijk succes brachten een aantal bestuursleden bij toerbeurt de vereniging en haar publicaties onder de aandacht van het historisch geïnteresseerde publiek. Ook op een historische dag te Woerden, op 25 september, t.g.v. het 25-jarig bestaan van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging, was Holland vertegenwoordigd.

Redactiecommissie

Uit de redactiecommissie traden de leden J.H. Rombach, H. Schoorl en C.H. Slechte. In hun plaats werden verkozen W.M. Zappey, D.J. Noordam en R.F. Claassen. De redactie vergaderde 7x. Het tijdschrift verscheen 5x en telde 312 pagina's. 5 bijdragen behandelend Noordhollandse onderwerpen, 4 Zuidhollandse, 3 waren van algemene aard. Verder verschenen de vaste rubrieken actua-

liteiten, boeknieuws, museumnieuws en verenigingsnieuws. Hieraan werd een nieuwe vaste rubriek, bronnennieuws, toegevoegd; de redactie streeft ernaar hierin bewerkers of uitgevers van belangrijke bronnen voor de geschiedenis van Holland, zelf aan het woord te laten over het gebruik van deze bronnen. Volgend jaar zal dit plan nog nader worden uitgewerkt.

Aflevering 3/4 was een themanummer, gewijd aan de voormalige Hollandse gebieden in Brabant. Het themanummer voor 1983 over waterstaatshistorici werd verder voorbereid. De redactie onderzoekt de mogelijkheid of een gedeelte van de productiekosten van het tijdschrift kunnen worden teruggewonnen door het plaatsen van advertenties, bv. op het omslag. In de loop van 1983 zal bekend worden of deze poging concrete resultaten heeft opgeleverd. Deel XII van de Hollandse Studiën werd in dit verslagjaar gezet en gedrukt en zal tegen het eind van het jaar gereed zijn, zodat deze bundel in januari aan de leden kan worden toegezonden. Voor dit boek werd een bijdrage ontvangen van het Hoogheemraadschap van Delfland en van het Unger- van Breerofonds. Omdat de totale kosten echter veel hoger uitvielen dan geraamd was, werd aan het eind van het jaar alsnog een subsidie aangevraagd aan de Anjerfondsen in de provincies Noord- en Zuid-Holland. Het Anjerfonds in de provincie Noord-Holland heeft inmiddels de gevraagde subsidie verleend, bij Zuid-Holland is het verzoek nog in beraad.

Excursiecommissie

Maarten van Doorn volgde Nini Jonker op als voorzitter van de excursiecommissie. Guido Hoo- gewoud werd gekozen als nieuw lid van deze commissie. De voorjaarsexcursie werd gehouden op 24 april te Schiedam. In de aula van het museum aldaar vond eerst de voorjaarsvergadering plaats, daarna hield J.J.M. Jansen een inleiding over de geschiedenis van deze stad. Na de lunch volgde een stadswandeling, gedeeltelijk door een onverwacht drukke binnenstad. Bekeken werden de Grote of Sint Janskerk, de Korenbeurs, het Zak- kendragershuis en naar keuze de nog in werking zijnde stellingmolen De Vrijheid of het Kantongerecht. De excursie werd besloten met een echte Schiedamse borrel.

28 augustus voerde de zomerexcursie de ruim 100 deelnemers naar Hilversum, 's-Graveland en Weesp. 's Morgens werd in Hilversum vooral aandacht besteed aan de nieuwere architectuur, met

name het stadhuis van Dudok en de kerk van P.J.H. Cuypers, 's-Middags ging de excursie o.a. langs Trompenburg en de rug van het Naardermeer. De excursiecommissie heeft tevergeefs geprobeerd de buitenplaats Trompenburg voor deze gelegenheid opengesteld te krijgen. Als laatste werden te Weesp o.a. de Grote of St. Laurenskerk en het 18de eeuwse stadhuis bekeken; in dit laatste gebouw is tevens het museum gevestigd met een fraaie collectie Weesper porcelein. Hierna werden de deelnemers ontvangen door de burgemeester van Weesp.

Contactcommissie

P.H.J. van der Laan en Th.J. Poelstra verlieten de contactcommissie. In hun plaats was vorig jaar al een nieuw lid gekozen, een ander lid zal nog in 1983 worden aangezocht. De contactcommissie was ook dit jaar nauw betrokken bij het publicatiebeleid van de vereniging. Ongeveer 600 folders werden gezonden naar geschiedenisleraren in Noord- en Zuid-Holland. De contactdag werd op 30 oktober gehouden in de vergaderzaal van het Hoogheemraadschap van Rijnland en was dit jaar gewijd aan de geschiedenis van de Hollandse duinen. Fr. van Regteren Altena vertelde over het ontstaan van de duinen, J. Boomgaard besprak het beheer van de duinen, H. Schoorl hield een voordracht over het gebruik van de duinen in de loop der eeuwen en J. Nienhuis gaf een résumé over de huidige en toekomstige bestemming. Speciaal voor deze dag had de archivaris van het hoogheemraadschap een expositie ingericht van enkele pronkstukken uit de collectie. Deze succesvolle dag werd besloten met een ontvangst door de dijkgraaf in het oude, deels nog 16de eeuwse gebouw van het hoogheemraadschap, bij wie de deelnemers zo'n gastvrij onthaal gevonden hadden. De werkercursus, gehouden op drie zaterdagochtenden in januari en februari trok veel belangstelling. De 45 deelnemers hebben genoten van de inleidingen van H.J. Zantkuyl, verbonden aan het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg te Amsterdam, over de visuele analysemogelijkheden van de geschiedenis van een gebouw. De contactlijst sloeg dit keer minder aan. Op deze lijst met onderzoeken in de regio Holland zonden slechts 42 leden in.

Waarschijnlijk heeft meegespeeld, dat ook in 1978 zo'n lijst is opgesteld, waaraan toen wél veel leden meededen. De contactlijst is niet binnen de vereniging verspreid, maar slechts binnen het circuit van inzenders.

M.B. Lohmann-de Roever
Secretaris

Musea

Fries Berkhout en Herman Padbruwe,
Museumboek voor Noord-Holland. Baarn 1982,
Bosch en Keuning NV, ISBN 90 246 4383 X.
Prijs: f 15.

Op originele wijze geven de schrijvers, van wie de eerstgenoemde museumconsulent van de provincie Noord-Holland is, een overzicht van 'alle' musea die in Noord-Holland bezocht kunnen worden. De titel dekt de lading evenwel niet volledig want voor de Amsterdamse musea is bij dezelfde uitgever een aparte gids uitgegeven. Het originele van de aanpak bestaat hierin dat de instellingen per thema zijn gegroepeerd en beschreven. Zo treft men in het hoofdstuk 'Het land en zijn eerste bewoners' die musea aan waar zich geologische en archeologische collecties bevinden.

In het hoofdstuk 'Geschiedenis van dorp, streek en stad' vindt men de belangrijkste historische en heemkundige verzamelingen van deze provincie bijeen met uitzondering van de westfriese, die, omdat West-Friesland zo zijn eigen specifieke karakter had en heeft behouden, zijn ondergebracht in een eigen hoofdstuk 'Van een oud gewest'. Voor Noord-Holland erg typerend zijn de hoofdstukken 'Schepen, molens en stoom' en 'Beroep en bedrijf'. Ik kan het niet laten u te wijzen op het unieke Cruquiusgemaal in de Haarlemmermeer en de Veiling te Broek op Langedijk.

Heel bijzonder is het Teylers Museum, terecht genoemd het 'Museum van de Musea'. Het is de oudste instelling op dit gebied in Nederland en één van de oudste in de wereld. Hier ziet men behalve een aantal heel belangrijke collecties ook de ontwikkeling van de manier waarop bijzondere zaken aan het publiek werden getoond.

Door deze gids ben ik enkele musea op het spoor gekomen die ik nog niet kende. In zoverre zijn de uitgever en de schrijvers in hun opzet geslaagd. Wanneer u met deze gids in de hand nadere bijzonderheden wilt weten over het museum van uw keuze, dan vrees ik toch dat u meestal onvoldoende zult worden geïnformeerd. Tenslotte hebben de schrijvers mij nieuwsgierig gemaakt naar die musea die zijn ontstaan uit particuliere verzamelingen van kunst en geschiedenis of uit rariteitenkabinetten. Twee maal (p. 5 en p. 9) wordt gezegd dat de oudste instellingen daarin hun oorsprong vinden, doch

nergens in de beschrijvingen van de onderscheiden musea komt dit tot uiting.

T. N. Schelhaas

IJskelders

A. W. Reinink en J. G. Vermeulen, *IJskelders*.
Nieuwkoop 1981, Uitgeverij Heuff, Prijs: f 89,50.

Dit is zo'n boek dat bij verschijnen even in vrij beperkte kring sterk de aandacht trekt, dan weggedrukt wordt door de vloed van nieuwe uitgaven, en tenslotte een veel gevraagd standaardwerk blijkt te zijn.

Voor 'Holland' en de plaatselijke geschiedenis van Nederland in het algemeen ligt de betekenis van het boek vooral in het aanhangsel: de catalogus van ijskelders in Nederland. Toch doet de gebruiker er goed aan om vooral ook het eerste deel te lezen. Het bevat de geschiedenis van het gebruik en het bewaren van ijs. Het onaanzienlijke lokale monumentje dat een ijskelder in het gunstigste geval is wordt geplaatst in een verrassend breed kader.

Hieraan kunnen allicht ook argumenten voor behoud en/of restauratie worden ontleend. Na de oorsprong uit het Oosten en het gebruik van sneeuw en ijs bij de Grieken en Romeinen wordt een rondgang door Europa gemaakt. Het is verrassend te zien hoe belangrijk het gebruik en dus ook de bewaring van natuurijs is geweest en hoe het de ontwikkelingen op allerlei terrein (verkeer en vervoer b.v.) heeft gevolgd. Een volgend hoofdstuk heet niet voor niets: grootkapitaal en natuurijs; Amerika.

Dat de inspiratie tot dit boek te danken zou zijn aan de restauratie van de ijskelder bij het kasteel van Linschoten, zoals gesuggereerd wordt in een artikel over die ijskelder in Heemtydinghen (maart 1982), vinden we in het boek zelf niet bevestigd. In hetzelfde artikel wordt voor een ijskelder in Woerden als tijdstip van afbraak genoemd omstreeks 1942, terwijl de catalogus in het boek hier omstreeks 1947 noemt.

De catalogus omvat alle aan de auteurs bekende gegevens over ijskelders in Nederland, alfabetisch op plaatsnaam en volgens een strak volgehouden schema van achtereenvolgens: de ligging, bouwkundige gegevens, de bronnen en overige gegevens. De meeste vermeldingen worden

ondersteund door duidelijke afbeeldingen van bouwkundige tekeningen of foto's van het object in zijn omgeving. Voor de beide provincies Holland worden ijskelders in de volgende plaatsen beschreven: Alkmaar, Alphen aan de Rijn, Bennebroek, Bloemendaal (4x), Dubbeldam, Gouda, 's-Graveland (2x), 's-Gravenhage (2x), Groot Ammers, Hardingsveld, Heemstede (2x), Hoorn, Leiden (2x), Loosdrecht, Maassluis, Oegstgeest, Reeuwijk, Velsen (2x), Woerden en Woudrichem. Naast deze 27 Hollandse ijskelders worden er nog 47 in de overige Nederlandse provincies genoemd. Een tweede aanhangsel bevat in het kort gegevens over ijskelders in België.

Het boek is onbekrompen uitgevoerd en voorzien van vele goede illustraties. De prijs lijkt hoog, maar is voor deze werkelijk originele publicatie zeker redelijk.

J. H. Rombach

West-Friesland

Langedijk, toen en nu, samengesteld door Aris Bouwens, Henk Komen, Kees Manschot en Loek de Leeuw. Langedijk 1979. Prijs: f 14,95.
Henk Komen, *Verborgten Verleden. Dertien eeuwen streekhistorie rondom het kerkplein in West-Friesland en Noord-Kennemerland*. Langedijk 1982. Prijs: f 14,90.
Beide boekjes zijn verkrijgbaar in de Langedijker boekhandels of door overmaking van de prijs op gironummer 4049915 t.n.v. Stichting Koogerkerk te Zuid-Scharwoude. Voor toezending wordt per boekje f 4,25 gerekend.

Beide boekjes zijn ontstaan om geld bijeen te brengen voor een sympathiek doel. In dit geval de restauratie van de Nederlandse Hervormde Kerk te Zuid-Scharwoude.

De schrijver van *Langedijk, toen en nu* is Henk Komen. Het boekje handelt over de vier Langedijker dorpen, Broek op Langedijk, Zuid-Scharwoude, Noord-Scharwoude en Oudkarspel; de overige hoofdstukken zijn gewijd aan uiteraard de Koogerkerk te Zuid-Scharwoude en een aantal Langedijker zaken zoals café's, makelaars, windveren en de typische *huissies*. Deze laatsten waren de van hout opgetrokken vierkante hokjes die achter de huizen aan de slootkant stonden en dienst

deden als toilet. Ze zijn ten gevolge van de riolering en de herverkaveling vrijwel alle verdwenen. Het fotomateriaal bestaat uit een aantal ansichten uit een niet zo ver, maar toch al verdwenen verleden met daarnaast foto's van de huidige aanblik van diezelfde plekjes. Met de samenstellers moet men wel tot de slotsom komen dat er veel onherstelbaar is vernield en verdwenen. Het initiatief om de bewoners van de Langedijk wakker te schudden en te streven naar behoud van wat nog rest moet dan ook geprezen worden. Het is daarom zo jammer dat dit gebeurt middels een aantal teksten die de toets van de kritiek niet kunnen doorstaan. Wat een typering van de vier dorpen zou moeten zijn is een stukje verminkte geschiedenis zonder dat melding wordt gemaakt van de typische eigenschappen en verschillen van die dorpen. Laat ik een paar voorbeelden noemen.

Geen aandacht wordt geschonken aan het gegeven dat Broek op Langedijk een overwegens orthodox protestantse bevolking heeft terwijl de andere dorpen voornamelijk vrijzinnig waren. Waarom is geen aandacht geschonken aan de van oud rooms-katholieke parochie in Noord-Scharwoude, die de laatste eeuw zo'n enorme bloei heeft doorgemaakt? Waarom is geen melding gemaakt van het deels industriële karakter van de Langedijk, dit in tegenstelling tot vrijwel alle andere dorpen in West-Friesland? Waarom wordt niet uitgelegd wat er de oorzaak van is dat in een toch bij uitstek door de grove tuinbouw gekenmerkte streek nog steeds een aantal veeboeren zijn overgebleven? Waarom waren dat er in Broek minder dan in Oudkarspel? Kortom een gemiste kans.

Verborgten Verleden is een bundel korte historische schetsen die in 1978 wekelijks werden gepubliceerd in het Noordhollands Dagblad, geschreven door Henk Komen, journalist bij die inmiddels opgeheven krant. De lezer vindt hier een aantal wetenswaardigheden over een groot aantal kerken in de buurt van Alkmaar. De schrijver heeft typisch de stijl en de werkwijze van de journalist. Het leest vlot doch heeft weinig diepgang. Slechts datgene wat 'gemakkelijk' uit de bestaande literatuur kan worden geput is benut. Nooit heeft echt historisch onderzoek, bijvoorbeeld in archieven, plaatsgevonden. Niettemin een aardig boekje voor de nostalgische hedendaagse mens, niet bedoeld voor de dieper gravende historisch geïnteresseerde.

T. N. Schelhaas

Synagoge

Hendrik Henrichs, *De Synagoge van Naarden 1730-1935*; onder redactie van Dr. A. Heertje, Dr. A. S. Rijxman en Willy Lindwer met een bijdrage van Dr. B. N. Teensma. Amstelveen 1982, Amphora. Prijs: f 21,-.

De kleinere joodse gemeenten van Nederland hadden lang voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog al te maken met een teruglopend ledental. Meestal werd die achteruitgang veroorzaakt door een trek naar de grote steden. In het geval van de joodse gemeente Naarden, werd de afname van het ledental veroorzaakt door de groei van de naburige forensengemeente (van Amsterdam) Bussum. Daar nam het aantal joodse bewoners zo toe dat het oude Naarden overvleugeld werd. Toen dan ook de Centrale Commissie tot Algemene Zaken van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap op 24 juni 1917 een voorstel aannam om de nieuwe joodse gemeente te Bussum officieel te erkennen en tot het gebied van deze nieuwe 'Kille' ook Blaricum, Huizen en het buiten de wallen gelegen gedeelte van Naarden te rekenen, leek het lot van de oude 'Kille' Naarden bezegeld te zijn. Twee zeer koppige *Parnassijns* (i.e. kerkbestuurders) van Naarden, vader en zoon Heilbron, verzetten zich echter tot het uiterste tegen de dreigende definitieve ondergang van hun Kille, maar verloren uiteindelijk hun strijd om het behoud van deze niet meer levensvatbare joodse gemeente. Het verloop van die strijd en de geschiedenis van de joodse gemeente Naarden zijn te lezen in het boek *De Synagoge van Naarden 1730-1935*, dat geschreven is door de Amsterdamse historicus Hendrik Henrichs.

In Naarden woonden zowel Portugese als Hoogduitse Joden, die vooral in de periode van de oprichting van de gemeente (rond 1730) nogal eens geplaagd werden door onderlinge conflicten. De eerste synagogediensten in de vesting Naarden waren huisdiensten, de bron bij uitstiek voor problemen. Want, als men zo een huisdienst wil houden, moeten er tenminste 10 mannen van 13 jaar en ouder beschikbaar zijn voor het vereiste quorum. Leeft men in een kleine gemeenschap, dan hoeft er maar weinig te gebeuren om als er meer dan één huisdienst is, in moeilijkheden te geraken. Dat nu gebeurde vaak in Naarden. In 1728 brachten deze ruzies Abraham da Silva y Castro en David Bueno de Mesquita ter ene en

Jacob Lopez Pareira ter andere zijde ertoe hun conflict voor te leggen aan de Naardense Schepenbank. Deze verwees de zaak door naar vier Amsterdamse Parnassijns, die als oplossing voor de problemen een reglement opstelden, waarin bepaald werd dat er in Naarden maar één synagogedienst mocht worden gehouden. De invloed van de machtige Amsterdamse *Mahamad* (i.e. kerkbestuur) strekte zich dus ook over Naarden uit.

Dit reglement is achterin het boek als bijlage opgenomen, samen met vier andere bronnen. Twee van die bronnen werden door de Leidse Lusitanist, dr. B. Teensma uit het Portugees vertaald. Bovendien geeft Teensma, eveneens als bijlage, de Portugese teksten van die bronnen voorzien van een tekstkritisch notenapparaat. De in het bovengenoemde reglement genoemde gemeente had de naam *Magen David* (i.e. schild van David), maar al in 1730 blijken Abraham da Silva en David Bueno ook bestuurslid van een gemeente met de naam *Beth Shalom* (i.e. huis der vrede) te zijn. Ondanks het reglement bleven er dus kennelijk verschillende gemeentes bestaan. Naarden bleef de rest van de 18de eeuw geplaagd door dreigende afsplitsingen. Wanneer in 1779 een reglement wordt opgesteld (eveneens als bijlage opgenomen) voor een Hoogduitse vereniging voor bijstand aan zieken en stervenden, wordt daarin uitdrukkelijk gesteld, dat gedurende de 7 rouwdagen volgende op een overlijden de rabbijn iedere dag een uur moest leren in het huis van de rouwbedrijvenden, maar daar mochten dan nooit meer dan (...) 9 personen van 13 jaren of daar en boven (...) bij zijn! Zo werd ook toen nog het uiterste gedaan om de officiële synagogedienst niet te benadelen.

De schrijver heeft voor zijn onderzoek de inzage in het archief van de joodse gemeente Naarden zelf moeten ontberen. Dat archief schijnt door de laatste parnas, de heer S. Ph. Heilbron, in 1936 verbrand te zijn. De kostbaarheden van de voormalige gemeente bevinden zich gedeeltelijk in de raadszaal van het Stadhuis van Naarden en in de nalatenschap van de dochter van de laatste parnas. In het boek zijn fotos van al die kronen, kandelaars en overige voorwerpen opgenomen. Het boek is voortreffelijk geschreven en het gemis aan archiefstukken wordt gecompenseerd doordat de belangrijkste andere bronnen integraal zijn opgenomen. De rol van de uitvoerig vermelde en bedankte redactie is een beetje onduidelijk, vooral omdat de paar onjuistheden die in het boekje zijn

blijven staan mijns inziens juist door die redactie hadden moeten worden ontdekt. Zo betekent *Arbith* ook in het Gooi Avondebed en niet Ochtendgebed. Het boek is een waardevolle aanwinst voor de geschiedschrijving van de joden in Nederland en wordt van harte aanbevolen.

Joël Cahen

Leidse huisbiografie

J. F. Dröge, *De bouw- en bewoningsgeschiedenis van Pieterskerkgracht 9*. Leiden 1982. 48 p. Prijs: f 17, te bestellen bij 'Ars Aemula Naturae', Postbus 11086, 2301 EB Leiden (f 12,50 indien afgehaald op Pieterskerkgracht 9). Postrekening 515404 t.n.v. penningmeester 'Ars Aemula Naturae' Leiden.

Dat er historische panden worden gerestaureerd is een veelvoorkomend verschijnsel, maar dat dan ook naar de levensloop van zo'n gebouw een onderzoek wordt ingesteld en dat het resultaat daarvan vervolgens in een mooi uitgevoerd boekwerkje wordt gepubliceerd is minder alledaags. De vroegste geschiedenis van het perceel Pieterskerkgracht 9 is niet bekend. De ondergrond heeft oorspronkelijk deel uitgemaakt van de grafelijke boomgaard, die in de 14e eeuw werd verkaveld. De geschiedenis van het gebouwencomplex kan gevolgd worden vanaf 1543; uit dat jaar dateren gebrandschilderde ramen, waarvan de kozijnen thans in de Leidse Lakenhal te bewonderen zijn, evenals één van de twee series potloodtekeningen naar die ramen vervaardigd. Alleen al die - helaas verloren gegane - glazen klasseren het huis als een pand van aanzienlijke status, wat door architectuur en inrichting wordt bevestigd. Het blijkt ook uit de rij van eigenaars en gebruikers: vooral gedurende de eerste eeuwen mensen uit de bovenlaag van de maatschappij. De bewoningsgeschiedenis biedt interessante lectuur voor een lezer die niet opziet tegen een menigte genealogische details. Een als bijlage toegevoegde boedelbeschrijving uit 1673 geeft een kijkje op het reilen en zeilen van een huishouden van stand uit die tijd. De ontwikkeling van het gebouwencomplex, geadstrueerd met kaartfragmenten en reconstructietekeningen, weerspiegelt de stadsontwikkeling van dit deel van Leiden, wat

boeiende lectuur biedt voor wie daarin geïnteresseerd is. Een vraag: zou het niet mogelijk geweest zijn op de plattegronden een noordpijl aan te brengen? De oriëntatie heeft mij nogal wat problemen opgeleverd, die uiteindelijk niet onoplosbaar bleken maar het lezen wel onnodig bemoeilijkten. Verder heb ik niets dan lof voor dit initiatief, dat navolging verdient.

Th. M. Wijntjes

Leiden ondergronds

Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1981, o.r.v. dr. D. E. H. de Boer (eindredacteur), ir. L. Barendregt en mevr. H. Suurmond-van Leeuwen. Uitgave van de archeologische begeleidingscommissie Leiden, Leiden 1982. 4e jaargang. Prijs: f 12,50 indien afgehaald bij Stadhuis, Stadsbouwhuis of Museum De Lakenhal; bij toezending wordt f 4,- portokosten in rekening gebracht.

Nu al weer voor de vierde maal heeft de Leidse archeologische begeleidingscommissie haar jaarverslag gepubliceerd, en ook nu weer verdient de commissie een pluim: het jaarverslag mag gezien worden en verdient gelezen te worden. Het stadskernonderzoek is door de nu afgesloten opgraving op (of liever: in) de Breetstraat weer een eindje gevorderd, en dat heeft zijn weerslag gevonden in een aantal artikelen en in een spectaculaire uitslaande kaart: een lengteprofiel van de gehele Breetstraat, en een dwarsprofiel van Burcht via Stadhuis naar Pieterskerk. Ook andere lokaties met hun vondsten passeren de revue: het Waaghooft, de Doelenbrug, het Doelenterrein en de Mirakelsteeg. Als historicus interesseerde mij vooral het artikel over de kraan op het Waaghooft: kranen worden vaak in de bronnen vermeld, en soms op schilderijen en prenten afgebeeld. Hier krijgt nu een stukje geschiedenis een reëel fundament en wordt continuïteit van de late middeleeuwen tot ver in de 19e eeuw aangetoond. Een ander artikel, gewijd aan een aantal gevonden gotische tinnen kandelaars, bevat een zeer heldere beschrijving van de techniek van het gieten van kleine metalen voorwerpen. Ook voor liefhebbers van antiek zeer instructief, lijkt mij. Aanvullend op het jaarverslag kan nog vermeld

worden, dat bij het onderzoek op het Morspoortkazernetterrein, behalve een op spaarbogen gefundeerd nog onbekend gebouw inmiddels ook de fundamenten van het bolwerk gevonden zijn waarop de aanvankelijk 'De Put', later 'De Korenbloem' geheten korenmolen heeft gestaan.

Th. M. Wijntjes

Schelluinderberg

H. J. Zuidervaart, *Schelluinderberg, de geschiedenis van een buitenplaats en pastorie in de omgeving van Gorinchem*. Amstelveen 1981, Studio Pieter Mulier. Prijs: f 22,50.

'Een uit de hand gelopen vriendenbezoek', zo karakteriseert de auteur de aanleiding tot het schrijven van dit boek. Als student wis- en natuurkunde bezoekt hij een vriend die woonde in de voormalige pastorie van Schelluinen, een klein dorp bij Gorinchem, nu weggedrukt door het moderne snelwegennet. Het als renaissance kasteeltje bekende huis prikkelde de nieuwsgierigheid van de bezoeker; oude overleveringen en papieren deden de rest. Hij stortte zich met de kritische geest van de exacte wetenschappen op de bestudering van de oorsprong en de geschiedenis van het huis. Er was altijd al enige aandacht geweest voor het kasteelachtige pand met de renaissance gevels dat zo duidelijk opvalt in de tot voor kort zeer landelijke omgeving.

Zuidervaart heeft eerst de secundaire literatuur geraadpleegd en is vervolgens tot de primaire bronnen, het archiefmateriaal, afgedaald. Afgezien van een losse vermelding uit 1258, die een overlevering omtrent het huis als jachtslot moeilijk kan bevestigen, begint het in 1422 wanneer in de leenregisters van Holland Jan van Goert voorkomt die beleend wordt met een huis dat later Schelluinderberg heet. Het ligt naast de commanderie van de Duitse Orde die al sinds 1220 in Schelluinen gevestigd was. Met dit ordehuis is de latere pastorie ook in recente publicaties nog verward. Het en passant aanwijzen van deze verwarring is op zichzelf al een verdienste, maar Zuidervaart gaat verder en geeft op grond van minutieus archiefonderzoek in o.m. de kohieren van de tiende penning een belangrijke

aanvulling op de bouwgeschiedenis in de 16e eeuw. Ook zuiver bouwkundige argumenten worden hierbij aangedragen. Zo berust het boek op met elkaar in verband gebracht uitkomsten van onderzoek op verschillend terrein. Ook de kerkgeschiedenis hoort daar bij. Dan gaat het om de lotgevallen na de reformatie toen het huis aan de hervormde diakonie kwam en verhuurd werd aan de opvolgende predikanten van Schelluinen (onder wie verschillende bekende namen). Eerst in 1847 is het van de diakonie overgegaan op de kerkvoogdij en dus een echte pastorie geworden. Deze formele transactie heeft later het behoud van het huis bepaald. De oude kerk is in 1900 vervangen door een modern gebouw en hoewel de predikant ook ijverde voor een nieuwe pastorie is het gelukkig zover niet gekomen. De vele perikelen die voorafgingen aan de in 1924 voltooide restauratie en die vele landelijke kopstukken uit de monumentenwereld in het geweer brachten, zijn door Zuidervaart heel rustig en secuur beschreven. Ook de periode daarna komt nog aan de orde: het monument bleef pastorie, maar toen het onderhouden heel zwaar werd voor de kerkelijke financiën volgde in 1954 verkoop aan een particulier, wiens familie nu nog het huis Schelluinderberg bewoont. Het is een voor ons land zeldzaam voorbeeld van vroege renaissance bouwkunst en verdient zeker dit ruim geïllustreerde en ook overigens voortreffelijk verzorgde boek (met naamlijsten van eigenaren, bewoners enz. en een index, zoals het hoort). De auteur verdient lof voor het aanvaarden van de uitdaging waarvoor zijn nieuwsgierigheid hem stelde. Aan het resultaat kunnen alle andere 'amateurs' en nieuwsgierigen een voorbeeld nemen.

J. H. Rombach

Gorinchem

B. Stamkot, *Geschiedenis van de stad Gorinchem*. Gorinchem 1982, Stichting Merewade. 136 p. Prijs: f 29,50.

De meesten onzer zullen Gorinchem wel in verband brengen met de heren van Arkel, die deze strategisch aan Merwede en Linge gelegen plaats in het Hollands-Gelderse grensgebied waarschijnlijk rond 1260 in hun bezit kregen. Na

beëindiging van de Arkelse oorlogen in 1412 kwam de stad – de stadsrechten worden op 1382 gedateerd – aan het graafschap Holland, hetgeen haar economische positie tegenover haar eeuwig mededinger Dordrecht mogelijk heeft versterkt. Toch had de stad slechts in beperkte mate deel aan de algemene economische expansie van de jaren 1580-1620, hetgeen de auteur niet genoegzaam weet te verklaren.

In de jaren 1900-1920 stagneerde de stedelijke economie. Dit was een gevolg van Gorcums functie als vesting, waardoor vlak buiten de wallen niet mocht worden gebouwd, van de zuigkracht van Rotterdam en Dordrecht, alsook van een zeker conservatisme bij de handels- en marktsector in de stad. Thans is Gorcum van belang als regionaal verzorgingscentrum.

De schrijver biedt ons een helder en soms boeiend geschreven stadshistorie. Zelf typeert hij zijn werk als 'integrale geschiedschrijving', hetgeen ik in dit verband een nogal weidse term vind. Uit dit belangwekkende boekje heb ik opgemaakt dat de lotgevallen van Gorcum niet zelden werden beïnvloed door de nabijheid van haar historische rivalen Dordrecht en Rotterdam.

De illustraties zijn goed, maar sommige onderschriften bij oudere afbeeldingen bevatten onvolledigheden of onjuistheden, zoals op p. 44 en 66 helaas het geval is.

W. M. Zappey

Middelharnis

J. Verseput, *Van vissershaven naar jachthaven. Geschiedenis van de haven van Middelharnis*. Sommelsdijk 1982. Uitgave van de gezamenlijke boekhandelaren van Middelharnis en Sommelsdijk. Prijs: f 6,50.

De haven van Middelharnis is, zoals vele havens langs de rivieren, kanalen en zeearmen van Nederland vooral in de jaren na de tweede wereldoorlog in economische zin sterk in betekenis afgenomen. Eerst was het de visserij die zich verplaatste naar enkele goed bereikbare

havens, vanwaar de verse vis snel per trein of auto kan worden vervoerd. Vervolgens wijzigde de manier van aan- en afvoer van landbouwproducten door de opkomst van het vrachtvervoer per auto. Tenslotte verdwenen ook de reizigers die per tram reisden van en naar Ooltgensplaat en Ouddorp en in Middelharnis de RTM-boot namen naar Hellevoetsluis. De verbinding over het Hellegatsplein, tot stand gekomen in 1964, en de weg over de Haringvlietsluizen, geopend in 1971, voltooiden deze gang van zaken.

Zo'n haventje als dat van Middelharnis, pittoresk gelegen tussen oude huizen, maar ook met een gunstig ligging gelegen bij een streekcentrum als Middelharnis/Sommelsdijk altijd is geweest, biedt de op het Haringvliet recreërende watersporter een unieke ligplaats, zeker nu met het in gebruik nemen van een zuiveringsinstallatie de stank uit de haven is verdwenen, staat niets meer de toeristische bloei van de 500 jaar oude haven in de weg.

Ter gelegenheid hiervan en om de afmerende recreant kennis te laten nemen van de historie van de plek waar hij tijdelijk verblijft, is dit boekje uitgegeven. Het is geschreven door de heer J. Verseput, die op het gebied van de geschiedschrijving van Middelharnis zijn sporen reeds had verdiend. Hij heeft, zoals het de historicus betaamt, niet alleen gebruik gemaakt van hetgeen reeds eerder is gepubliceerd, maar zijn verhaal mede gebaseerd op onderzoek in de beschikbare archieven. Zelfs de moderne *oral tradition* is toegepast om tot volledigheid van het onderwerp te geraken.

Ik geloof dat het boekje is geslaagd daar waar het de nieuwsgierige watersporter inlicht over de historische plek waar hij is neer gestreken. Voor de meer historisch geïnteresseerde lezer echter roept deze studie de behoefte op aan een complete geschiedschrijving van Middelharnis, waarin pas werkelijk en op een minder eenzijdig vanuit het gebeuren rond de haven belichte wijze, inzicht wordt gegeven in de maatschappelijke en politiek/bestuurlijke ontwikkeling van de streek.

T. N. Schelhaas

Nieuwe 'Hollandse Studiën'

Op 27 Januari j.l. publiceerde de Historische Vereniging Holland deel XII van de serie *Hollandse Studiën*.

De Historische Vereniging Holland is een vereniging die zich bezig houdt met de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland. Zij tracht de belangstelling hiervoor te bevorderen, o.a. door het organiseren van bijeenkomsten en excursies en het uitgeven van een tijdschrift, *Holland*, en van boeken, waaronder de serie *Hollandse Studiën*.

De serie startte in 1970, aanvankelijk met 1 à 2 delen per jaar. Hoewel dat in deze tijd niet meer mogelijk is, slaagt de vereniging er nog steeds in regelmatig een aantrekkelijk en rijk geïllustreerd boek uit te geven. Voorgaande delen handelden over de sociale, economische en demografische geschiedenis van de Zaanstreek en Amsterdam (van de hand van dr. S. Hart), de middeleeuwse bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland (door drs. P. A. Henderikx) en de geschiedenis van het voormalige Waddeneiland Callants-oog (door H. Schoorl).

Het nu verschenen deel bevat een vijftal studies, dit keer vooral belangrijk voor de geschiedenis van Amstelveen, Amsterdam, Delft, Diemen, Hendrik Ido Ambacht, Ouderkerk, Purmerend en Weesp: G. Alders, *De Waelneshoeve te Hendrik Ido Ambacht en andere middeleeuwse stenen kamers in Nederland*. De auteur, die jarenlang onderzoek heeft gedaan naar de bewoningsgeschiedenis van de Zwijndrechtse Waard, beschrijft - mede aan de hand van archeologisch onderzoek - een boerderijtype, dat in de middeleeuwen voorkwam in Noord- en Zuid-Holland.

J. A. M. Y. Bos-Rops, *Willem Eggert (ca. 1360-1417), een Amsterdams koopman in grafelijke dienst*. Dit artikel schetst de carrière van deze koopman aan het hof van de graaf van Holland. Voor bewezen diensten ontving Eggert o.a. de heerlijkheid Purmerend.

M. C. van Leeuwen-Canneman, *Poldervorming in oostelijk Delfland aan het einde van de middeleeuwen*. Deze studie levert een bijdrage aan, vooral de waterstaatkundige geschiedenis van het gebied rondom de middeleeuwse stadskern van Delft.

J. P. A. Louman, *Roerende dat Heycoopwater ende Aemsterlant'. Een Hollands-Utrechts waterstaatsgeschl en de instelling van het hoogheemraadschap van Amstelland*.

1520-1527. Ook dit artikel is belangrijk voor de waterstaatsgeschiedenis, met name voor de gebieden van Amstelveen, Ouderkerk, Diemen en Weesperkarspel tussen de steden Amsterdam en Weesp. Banninck, Amsterdamse grootgrondbezitter en waterstaatkundige bij het Hof van Holland, is de drijvende kracht achter de oprichting van dit hoogheemraadschap. W. M. Zappey, *Porselein en zilvergeld in Weesp*. De auteur belicht hierin twee belangrijke takken van nijverheid in het 18de eeuwse Weesp. Ook politieke aspecten, met name de rol van de graaf van Gronsveld, komen aan de orde.

De leden van Holland ontvingen dit deel gratis. Belangstellenden kunnen het boek bestellen door overmaking van f 46,- (f 39,50 + f 6,50) verzendkosten) op girorekening 3593767, ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afdeling Verkoop publicaties, te 's-Gravenhage. Recensie-exemplaren kunnen worden aangevraagd bij het secretariaat van Holland: Mevr. M. B. Lohmann-de Roever, p/a Gemeentelijke Archiefdienst, Amsteldijk 67, 1074 HZ Amsterdam, tel. 020-763131.

Repertorium geschiedenis Noord-Holland

In 1972 verscheen de *Bibliografie van de geschiedenis van Zuid-Holland tot 1966*, samengesteld door mevr. A. E. van Balen Chavannes. Voor de provincie Noord-Holland ontbrak tot dusver een dergelijk apparaat, maar in deze leemte is nu voor een gedeelte voorzien door de publicatie van het Repertorium van tijdschriftartikelen betreffende de geschiedenis van Noord-Holland (met uitzondering van Amsterdam en Haarlem) verschenen tot 31 dec. 1979. Het repertorium is samengesteld door mr. J. H. Rombach van het Gemeente-archief te Alkmaar, onder auspiciën van de werkgroep Geschiedenis van de Culturele Raad Noordholland. De publicatie omvat 268 p. met maar liefst 5987 titels, verdeeld over de rubrieken Noord-Holland algemeen, regio's en afzonderlijke plaatsen. Uitgebreide indices op personen, plaatsen en zaken verhogen de hanteerbaarheid zeer. Door een subsidie van de provincie Noord-Holland kon de prijs beperkt blijven tot f 35. De oplage van 500 exemplaren is bij voorintekening al voor ongeveer de helft verkocht. Exemplaren zijn

nog verkrijgbaar bij het bureau van de Culturele Raad, Postbus 163, 1970 AD IJmuiden (tel. 02550-16941) à f 40,25, te storten op giro 64 55 68 t.n.v. Culturele Raad Noordholland te IJmuiden, met vermelding 'Repertorium'. Men kan zich evenwel de portokosten à f 5,25 besparen door het boek af te halen bij de Gemeente-/Streekarchieven te Alkmaar, Hoorn, Purmerend en Velsen en bij het Rijksarchief te Haarlem.

Aan deel II van het Repertorium, dat de boektitels zal bevatten, wordt momenteel hard gewerkt door een driehoofdige redactie. Het streven is dit tweede deel eind 1983/begin 1984 te laten verschijnen, waarmee een voor de Noordhollandse geschiedbeoefening onmisbaar apparaat beschikbaar zal zijn gekomen.

Museum 'Dit is in Bethlehem'

Na vier jaar voor het publiek te zijn gesloten, is het museum 'Dit is in Bethlehem' in de Gasthuisstraat in Gorinchem, een instelling die door vrijwilligers gerund wordt, sinds september 1982 weer geopend. Door de aard van de tentoongestelde voorwerpen en de opvallende wijze waarop 'Dit is in Bethlehem' is ingericht, heeft het museum in korte tijd al duizenden bezoekers getrokken.

Het gebouw dateert uit 1566 en is in renaissancestijl opgetrokken. De verzameling omvat o.a. schilderijen, prenten, gravures, speelgoed, maquettes, kleding, huishoudelijke gebruiksvoorwerpen, gereedschappen, uithangborden, munten, wapens en sieraden.

De collectie is overzichtelijk ingedeeld. Enerzijds geeft het geheel een boeiend beeld van de ontwikkeling van Gorinchem door de eeuwen heen, anderzijds zijn de voorwerpen gerangschikt naar thema's zoals gilden, schutterij, Gorinchem als vesting, brandweer, regenten, het dagelijks leven en Gorinchem tijdens de wereldoorlogen.

Een bezoek is nu extra de moeite waard omdat vanaf donderdag 31 maart j.l. in de ruimte voor wisselende tentoonstellingen op de begane grond een expositie van de kunstenaar Anton Pieck te zien valt.

De openingstijden van het museum zijn: woensdag tot en met zondag van 14-17 u.

Misdaadliteratuur

Op 10 juni werd in het gebouwencomplex van het Algemeen Rijksarchief een colloquium gehouden ter herdenking van het 10 jarig bestaan van de Werkgroep Strafrechtsgeschiedenis. Er werden referaten gehouden over 'Fictie en feit in de misdaadliteratuur, in het bijzonder in de 18de eeuw'. Van deze bijdragen zal een bundel verschijnen. Inlichtingen hierover verstrekt mr. S. Faber, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam.

Nicolaas Wicart

Mevrouw M. W. Heijenga-Klomp, oud-conservatrice museum 'Flebite' in Amersfoort, is bezig met een onderzoek naar het oeuvre van Nicolaas Wicart (Utrecht 1748-1815), landschapstenaar en porseleinschilder.

Zij doet een beroep op de medewerking van particulieren om bericht naar onderstaand adres te zenden indien men in het bezit is van een tekening van Wicart (meestal linksomder gesigneerd N. Wicart ad vivum) en/of Loosdrechts porselein, beschilderd met landschapjes in de kleuren: bietenrood, sepia en zwart.

Het porseleinmerk van de fabriek te Loosdrecht wordt gevormd door de letters M.O.L., meestal in de kleur blauw onder het glazuur. Op de vroegste stukken plaatste de fabriek een staand leeuwje als merk.

Haar adres is: M. W. Heijenga-Klomp, Schumannstraat 25, 3816 NT Amersfoort, tel. 033-721410.

Mededeling van de redactie

'Aanwijzingen voor auteurs' kunnen worden aangevraagd bij de redactiesecretaris, Mevr. H. Suurmond-van Leeuwen, Plantsoen 75, 2311 KK Leiden, telefoon 071-123766.

Inhoud

15de jaargang nr. 2 april 1983

R. I. A. Nip Bengaert Say, een 15de eeus ambtenaar	65
H. L. Houtzager Hugo de Groot en de dokter	76
J. W. Heringa Van zelfstandig collecteur tot ambtenaar Problemen rond de belastingdienst in Holland, 1750-1760	81
J. Verseput Inundatie en evacuatie op Goeree-Overflakkee in 1944	102
Verenigingsnieuws Jaarverslag 1982	111
Boekennieuws	113
Kort nieuws	119

Aan dit nummer werkten mee:

J. W. Heringa is lokaal historicus. Adres: Van Slingelandtlaan 10, 2334 CB Leiden;
tel. 071-173450.

Dr. H. L. Houtzager is lokaal historicus. Adres: Van der Dussenweg 14, 2614 XE Delft;
tel. 015-144034.

Drs. R. I. A. Valens-Nip is medieviste. Adres: Laagveld 78, 9753 KC Haren;
tel. 050-347765.

Dr. J. Verseput publiceerde op lokaal historisch gebied.

Omslagontwerp en basislayout: Esther Verdonk, Engelse/Verdonk Ontwerpers,
Amsterdam.

Druk: Drukkerij Spin/Van Mantgem B.V., Amsterdam.

De afbeelding op de omslag is gebaseerd op: Michael Vosmerus, *Principes Hollandiae et
Zelandiae, Domini Frisiae*. Antwerpen 1578, Christoffel Plantijn (Koninklijke
Bibliotheek, Den Haag).

the same time, the fact that the *Journal* is a journal of the American Psychological Association, the largest and most prestigious of the professional organizations, adds to its authority.

It is not surprising, therefore, that the *Journal* has become a primary source of information for students, researchers, and practitioners alike. It is a journal that is read and cited with great interest and respect.

It is a journal that has become a part of the fabric of the profession, a journal that has become a part of the history of the profession, a journal that has become a part of the future of the profession.

It is a journal that has become a part of the life of the profession, a journal that has become a part of the soul of the profession, a journal that has become a part of the heart of the profession.

It is a journal that has become a part of the mind of the profession, a journal that has become a part of the spirit of the profession, a journal that has become a part of the essence of the profession.

It is a journal that has become a part of the identity of the profession, a journal that has become a part of the character of the profession, a journal that has become a part of the personality of the profession.

It is a journal that has become a part of the reputation of the profession, a journal that has become a part of the prestige of the profession, a journal that has become a part of the honor of the profession.

It is a journal that has become a part of the legacy of the profession, a journal that has become a part of the tradition of the profession, a journal that has become a part of the heritage of the profession.

It is a journal that has become a part of the future of the profession, a journal that has become a part of the destiny of the profession, a journal that has become a part of the promise of the profession.

It is a journal that has become a part of the hope of the profession, a journal that has become a part of the faith of the profession, a journal that has become a part of the love of the profession.

It is a journal that has become a part of the joy of the profession, a journal that has become a part of the peace of the profession, a journal that has become a part of the happiness of the profession.

It is a journal that has become a part of the wisdom of the profession, a journal that has become a part of the knowledge of the profession, a journal that has become a part of the understanding of the profession.

It is a journal that has become a part of the power of the profession, a journal that has become a part of the influence of the profession, a journal that has become a part of the authority of the profession.

It is a journal that has become a part of the glory of the profession, a journal that has become a part of the honor of the profession, a journal that has become a part of the respect of the profession.

It is a journal that has become a part of the fame of the profession, a journal that has become a part of the reputation of the profession, a journal that has become a part of the recognition of the profession.

It is a journal that has become a part of the success of the profession, a journal that has become a part of the achievement of the profession, a journal that has become a part of the accomplishment of the profession.

It is a journal that has become a part of the triumph of the profession, a journal that has become a part of the victory of the profession, a journal that has become a part of the conquest of the profession.

It is a journal that has become a part of the glory of the profession, a journal that has become a part of the honor of the profession, a journal that has become a part of the respect of the profession.